

342

L-23

13574

11 MAR 2001

5 FEB 2001

№ 5 ԳՐԱԳԱՐԱՆ „ՊԱՅՔԱՐ“-ի № 5

ՁԵՐԳԻՆԵՐ ԵՆ ԼԱՍՍԱԼ

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ
ԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

Թարգմանուծիւն

ԴՆՆՆ Է 10 ԿՈՊ.

1907

342.

L-23

№ 5 ԳՐԱԴԱՐԱՆ , ԳՆՅՔԱՐԿԻ № 5

000

300

97-64

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ

ԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

*Չպահանջվող գրքեր / Քույրեր
 Գրքերի ցուցակի համար 10, 8, 12, 16
 Գրքերի ցուցակի համար 10, 8, 12, 16*

Թարգմանություն

10, 8, 12, 16
 0,50 8 12 16

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

Թ Ի Յ Լ Ի Ջ

ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆՅԱՆԻ,
ԳՈԼԻՑԵՅԱԿԱՅԱ. 7.

Электротеч. Н. Аганянц,
Полицейская, 7.

1907

(22)

30 APR 1917

34.514

7370

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ բրօշուրը պետք է բռնէ մի առանձին տեղ հայերիս նկատմամբ: Եւ այդ այն պատճառով, որ նա ճառում է այնպիսի նիւթի մասին, որ հայութեան համար ներկայումս առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Ներկայացնելով ու պարզաբանելով առհասարակ սահմանադրութեան էութիւնը, ցոյց տալով ու բացատրելով նրա իրական հիմքը կեանքի մէջ, տալով «սահմանադրական բոլոր արւեստի ու իմաստութեան» բանալին, այս բրօշուրը գիտական և միանգամայն գործնական ուղեցոյց է հանդիսանում հայերիս համար այն մի շարք ծանրակշիռ հարցերում, որոնք վերաբերում են ազգերի քաղաքական կարգերին: Ներկայումս գտնւելով քաղաքական այնպիսի պայմաններում, որոնք իւրաքանչիւր քայլափոխում գերանի պէս դէմ են ընկնում հայութեան զարգացման առջև, միևնոյն ժամանակ մեր մէջ առաջացած լինելով այնպիսի պատմական ձգտումներ, որոնք անմիջական կերպով կապւած են մեր կեանքի քաղաքական կարգերի հետ,—այս բրօշուրը հայ ժողովրդի համար հանդիսանում է մի

41748-68

անհրաժեշտ աղբիւր, որի շնորհիւ, յայտնի եզրակացութեան գալով, նա՛ ժողովուրդը, կարող է որոշել այն քաղաքական հիմունքները, որոնց վրայ պէտք է յենեն իր կեանքի քաղաքական կարգերը, որպէսզի բաւարար լուծունի ստանան իր՝ ժողովրդային ընդհանրութեան քաղաքական շահերը:

Ներկայ բրոշիւրի հեղինակ Ֆերդինանդ Լասալը հանրածանօթ է: Նա այս գարուս ամենախնքնատիպ—ամենասօրիգինալ, հազարգիւտ, հոչակաւոր հսկաներից մէկն է, որ իր հասարակական գործունէութեամբ ու կեանքով հանդիսանում է ներկայ ժամանակիս ամենաառաջադէմ, նոր, ընկերվարական ձգտումների ու շարժման ոգեւորւած, հանձարեղ վարդապետներից ու արտայայտիչներից մէկը: Ամբողջ 10—15 տարւան ընթացքում Եւրոպայի ուշադրութիւնը նա իր վրայ բեռած պահեց՝ իբրև տրիբուն—իբրև հոկտոր, իբրև հասարակական հսկայական ոյժերից մէկը, որոնց երևան գալն աշխարհում իր ազդեցութեան խորունկ ազդեցում է թողնում ամբողջ մարդկութեան հասարակական կեանքի անդաստանում: Ահա՛ այդ անձնաւորութեան մի ճառը թարգմանորէն ներկայացնելով հայ հասարակութեան, մենք նախ ընդհանուր ակնարկ կը գցենք գիտական սօցիալիզմի—ընկերվարութեան, այսինքն Մարքսիզմի պատմականի վրայ, որով և միևնորյն ժամանակ խօսած կը լինենք գերմանական սօցիալիզմի մասին. այնուհետև լուսաբանելով ներկայ բրոշիւրի նիւթն իր

գլխաւոր կէտերում, այդ կէտերի հիման վրայ կը շօշափենք հայկական իրականութիւնը և կեզրակացնենք հայերիս պատմական պահանջները ներկայումս՝ երկուսն էլ քաղաքական—սահմանադրական տեսակէտից: Մեր այս տեսութիւնը կը լինի համառօտ, քանի որ աւելի ընդարձակ մի տեսութիւն կը պահանջէր շատ աւելի էջեր և յատուկ հրատարակութիւն:

I

Ինչպէս ընութեան, նոյնպէս և մարդկային հասարակութեան մէջ ամեն բան փոփոխւում, ամեն բան կերպարանափոխւում է շարունակ: Այն՝ ինչ որ անցեալի յայտնի ժամանակամիջոցում ներկայանում էր իբրև օգտակար, յետագայում, պատմական ընթացքի մէկ ուրիշ՝ աւելի բարձր աստիճանի վրայ, յայտնւում է ֆլասակար: Այն՝ ինչ որ առաջադրմական էր պատմութեան յայտնի շրջանում, հանդիսանում է պահպանողական կամ նոյնիսկ յետադիմական պատմութեան մէկ ուրիշ՝ աւելի զարգացած շրջանում: Այն՝ ինչ որ մարդկային հասարակութեան պատմական զարգացման յայտնի աստիճանում հարկաւոր էր, հասարակութեան զարգացման աւելի բարձր աստիճանում դառնում է այլևս անպէտք: Բայց պատմութեան ընթացքում ոչ մի հասարակական հիմնական երևոյթ չի եղել աւելորդ. իւրաքանչիւրն ունեցել է իր տեղը, իր ժամանակը, իր դերն

ու իր նշանակութիւնը պատմական այն ֆա-
զիստում—ըրջանում, որ համապատասխան է
եղել իր երևոյթին, իր էութեան ու իմաստին:
Բայց պատմական ընթացքը յաջորդաբար
հասնելով կենսական աւելի ու աւելի բար-
ձրը, զարգացած ըրջանի, ամեն անգամ էվո-
լյուցիայի—ըրջանափոխութեան միջոցին ճա-
կատագրական կերպով կործանում է այն
ամենը, ինչ որ այլևս աւարտել է իր պատ-
մական դերը: Կործանելով մի շարք պայ-
մաններ, նոյնպէս ճակատագրական կերպով
դրանց տեղն առաջանում է պայմանների մի
ուրիշ շարք՝ նորը, աւելի կատարեալը: Այս
վերջինը ծնունդ է առնում նախորդ պայման-
ների՝ կործանւածների արգանդից, լինում
է անհրաժեշտ հետեանքը նախորդ պայման-
ների բնական զարգացման, մինչդեռ իրանց
կողմից այս վերջինները կործանւում են
հէնց այն պատճառով, որ իրանց միջից,
հէնց նոյնիսկ իրանց անխուսափելի զար-
գացման ազդեցութեամբ, առաջացնում են
նոր, աւելի կատարելագործւած պայմաններ:
Այդպիսով էվոլյուցիայի ընթացքում իւրա-
քանչիւր պատմական ըրջան կործանւում է
իր ներքին տրամաբանութեան—դիալեկտիկայի
ազդեցութեամբ:

Այսպէս՝ մարդկային հանրակեցութեան մէջ
բոլորը շարժման մէջ է շարունակ, բոլորը
փոփոխւում, կերպարանափոխւում է՝ ընդու-
նելով միշտ աւելի ու աւելի զարգացած, հա-
սուն կերպեր ու իմաստ: Սեփականատիրու-
թեան, արդիւնաբերութեան, հասարակական,

քաղաքական, ընտանիքի կազմութեան կեր-
պերը, կրճենները, օրէնսդրութիւնները, սո-
վորութիւնները, աշխարհահայեացքները —
բոլորն իրանց կերպով ու իմաստով մշտա-
կան փոփոխութեան ենթակայ են, բոլորը
ծագում են, աճում և իրանց զարգացման
մէջ հասնելով յայտնի աստիճանի, սկսում են
հնանալ, կորցնել իրանց պատմական օգտա-
կարութիւնը, քայքայել և ի վերջոյ կործան-
ւել՝ տեղ տալով նորերին: Հէնց իրանց կեր-
պերի ու իմաստի զարգացման ընթացքը—
պրօցէսն է, որ պայմանաւորում է նրանց ան-
կումը, ըստ որում իրանց կերպերի ու իմաս-
տի զարգացման զօրութեամբ է, որ անհրաժեշ-
տօրէն, բնական տրամադրութեամբ սկսում
են ծագել նոր կերպեր և նոր իմաստ: Մի
անգամ ծագած՝ այդ նոր կերպերն արդէն
անպայման կերպով պէտք է իրանք ևս զար-
գանան և իրանց զարգացումով նոյնպէս ան-
խուսափելի կերպով լինեն պատճառ նախորդ
կերպերի կործանման: Կերպարանափոխու-
թեան այդ իւրաքանչիւր միջոցն էլ որոշում
է մարդկային հանրակեցութեան իւրաքան-
չիւր նոր ըրջանը—Փազիսը էվոլյուցիայի եր-
կայն շարքում: Այդ իւրաքանչիւր ըրջանից
էլ սկսում են հանրակեցութեան նոր կեր-
պեր, նոր պայմաններ:

Այդ օրէնքի հիման վրայ յայտնւում է, որ
յաւիտենական, մշտական գաղափար ու ի-
դէալ չկայ, որ յայտնի գաղափարը, յայտնի
իդէալը, ինչպէս և ամեն երևոյթ մարդկայ-
ին հասարակութեան մէջ, ունի իր իմաս-

տին համապատասխան ժամանակը, պատմական շրջանը, որից դուրս նա կորցնում է իր ամբողջ կշիռը, իր իմաստն ու միտքը: Որպէս տեսական արտայայտութիւն յայտնի միջավայրի ու պատմական յայտնի շրջանի — էպօխայի հասկացողութիւնները, հայեացքները և որպէս ծնունդ նոյն էպօխայի հասարակական - տնտեսական յարաբերութիւնների, — յայտնի իդէալը յատուկ է միմիայն այդ էպօխային և ո՛չ ուրիշ, և ո՛չ յետագայ էպօխային: Ճշմարտութեան, գեղեցկի, արդարութեան յաւիտենական գաղափար, յաւիտենական իդէալ չկայ: Այն՝ ինչ որ ճշմարտութեան, գեղեցկի, արդարութեան իսկական գաղափարն է հանդիսանում պատմական յայտնի էպօխայում, հասարակութեան կուլտուրական զարգացման յայտնի աստիճանի վրայ, միևնոյն գաղափարը հանդիսանում է ո՛չ միայն անհամապատասխան, այլև ուղղակի հակառակ պատմական մի ուրիշ էպօխայում, զարգացման մի ուրիշ աստիճանի վրայ հասարակութեան մէջ կազմած գաղափարին, իդէալին: Մարդկային հասարակութեան մէջ պատմական իւրաքանչիւր շրջան ունի իրան պատկանող, իրան յատուկ մի շարք գաղափարներ, իդէալներ, որոնք արդիւնք են նոյն այդ շրջանի կենսական որոշ պայմանների: Նոյն այդ գաղափարները կենսական պայմանների հիմնական փոփոխութեամբ դէպի առաջ այլևս հանդիսանում են ապրած, աւարտած իրանց պատմական նշանակութիւնը, իրանց դերը:

Պատմական յետագայ շրջանի համար նրանք յայտնուում են արդէն նախապաշարունակ, հրնացած, սխալ հայեացքներ, իդէալներ. որովհետև այդ յետագայ շրջանն իր պատմական էութեամբ ու հանրակեցութեան կերպերով տարբեր լինելով նախկինից, հանրակեցութեան այդ նոր կերպերն արդէն ծնունդ են տւել իրանց էութեան համապատասխան գաղափարների ու իդէալների մի նոր շարքի, որոնք իրանց իմաստով նոյնպէս տարբերուում են նախորդ շրջանի գաղափարների շարքից: Մի օրինակ. նախնական ստրկատիրութեան պաշտպան գաղափարները, որ ունէր նաև յունական ամենամեծ փիլիսոփայ Արիստոտէլը, իր ժամանակին հիմնական ու օգտակար էին, ըստ որում ստրկատիրութիւնը բնական կերպով զարգացաւ այն ժամանակւայ տնտեսական պայմաններից և հանդիսացաւ անհրաժեշտ մարդկութեան յետագայ առաջադիմութեան համար: Ստրկութեան միջոցով աշխատաւոր ոյժերը շահագործելով, տեղի ունեցաւ աշխատանքի աւելի մեծ բաժանումն, քան մինչև այն ժամանակ կար: Աշխատանքի այդ աւելի մեծ բաժանումը նպաստեց արդիւնաբերութեան առաջադիմութեան, պայման եղաւ գիտութեան ու արեւստների ծագման, ընդարձակեց առևտուրը, և այսպիսով զարկ տւաւ մարդկութեան ընդհանուր աւելի բարձր զարգացման: Ստրուկ-մարդն իր ամբողջութեամբ ուրիշի ապրանքն էր, որին տէրը կարող էր պահել, ծախել ուրիշին կամ սպանել, և այդ կախ-

ւած էր իր կամքից. բայց հիմա ոչ-ոքի մտքով մի բոպէ անգամ չի անցնել վերակենդանացնել ստրկատիրութիւնը, ինչ որ եթէ նոյնիսկ ամենքն էլ ցանկանային, էլի չէին կարող անել, որովհետև դա անհնարին, հակաիրական կը լինէր արդիւնաբերական ներկայ պայմաններում: Ներկայ կենսական պայմանները բոլորովին տարբեր են եւ իրանց բնական զարգացման համար նրանք բոլորովին պէտք չունեն նախնական ստրկական աշխատանքի մէջ: Եւ չէնց կենսական պայմաններէ այդ խորին տարբերութիւնն այժմ զարգացած մարդկութեան տւել է գաղափարներէ բոլորովին ուրիշ շարք, ներշնչել է բոլորովին ուրիշ իդէալներ, ըստ որում այժմ տարօրինակ, անմիտ, ծիծաղելի, վայրենի են դարձրել մեր աչքին ստրկատիրութեան պաշտպան գաղափարները՝ ներկայիս վերաբերութեամբ: Որպէս ժամանակին գաղափարներէ շարքը չէր կարող գոյութիւն ունենալ Արիստոտէլի դարում, նոյնպէս այդ դարու գաղափարները ոչինչ տեղ չունեն ներկայումս:

Այսպէս՝ յաւիտենական, անփոփոխ գաղափարներ, իդէալներ չկան: Գաղափարներէ իւրաքանչիւր շարքը յայտնի ժամանակին հանրակեցութեան ծնունդ է և մեռում է, երբ այդ ժամանակը թեքում է դէպի անկումն: Յայտնի գաղափարը ծագում է միայն այն ժամանակ, երբ արդէն կենսական պայմաններէ մէջ գոյութիւն ունեն այնպիսի իրական յարաբերութիւններ, որոնք

պայմանաւորում են նրա ծագումը: Այդպիսով ուրեմն ոչ մի գաղափար իր պատմական ժամանակից աւելի շուտ չի ծագել. նա ծագում է ճիշտ իր ժամանակին, յաջորդելով այն իրական արդէն կենսութեան գոյութիւն ունեցող երեւոյթին, որի արտայայտութիւնն է ինքը:

II

Պատմութեան մէջ ամենամեծ շրջաններից—էպոխաներից մէկը, անտարակոյս, այն էպոխան է, երբ բուրժուազիան՝ ունեւոր, զբամասէր դասակարգի, աւատականութեան դէմ մղած սոսկալի պատերազմի յաղթութեամբ հաստատեց իր դասակարգային իշխանութիւնը: Այդ էպոխան պատմութեան մէջ արձանագրուեց իրբև ողբերգութիւն—տրագիդիա՝ լի որպէս մարդկային ամենավսեմ զրգապատճառներով, զգացումներով, նոյնպէս ամենակրքոտ, ստէպ հակակրեւի յատկութիւններով ու արտայայտութիւններով: Յամենայն դէպս, պատմութեան մէջ դա մի երես է, որին շատ են հակառակել՝ թէ մասնաւոր կէտերում և թէ առհասարակ, և որի պաշտպանութեան կամ ուղղակի փառարանութեան համար խօսելու ու գրելու է աւելի ևս շատ: Ինչ էլ լինէր, այն՝ ինչ որ անհերքելի է, այդ նրա օգտակարութիւնն է, նրա մեծ նշանակութիւնն է, նրա պատմական անխուսափելիութիւնն ու անհրաժեշտութիւնն է: Այդ մեծ էպոխան, ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան այդ էպոխան մի անգամ ընդմիշտ կործանեց այն բոլորը, ինչ որ մօտի-

կից կամ հեռուից կապ ունէր աւատակա-
նութեան ամեն աւանդութիւններէ հետ,
ինչ որ կցւած էր ու պատկանում էր
աւատական կարգերին, աւատական շրջա-
նին: Բուրժուազիայի դասակարգային իշխա-
նութեան հաստատելը ճակատագրական,
անխուսափելի, բնական հետեանքն էր այն
տնտեսական նոր պայմաններէ, որոնք ծա-
գել էին աւատականութեան միջոցին, բայց
որոնք այլևս գտնուում էին ներքին հակա-
ռակութեան մէջ աւատական կարգերի հետ,
այն է՝ մի կողմից համբարական—էսնաֆա-
կան և միւս կողմից՝ ճորտատիրական դը-
րութեան հետ: Այդ էպօխայից դեռ շատ ա-
ռաջ բուրժուազիան՝ շնորհիւ իրական պայ-
մանների մեծ դեր էր խաղում աւատական
հասարակութեան մէջ: Վաճառականութիւնը,
առևտուրը նրա ձեռքումն էր գտնուում և
նրա նախաձեռնութեան շնորհիւ շարու-
նում, բաց էր անում նորանոր վաճառանոց-
ներ, ուր զիջում էին նրա ապրանքները:
Միւս կողմից էլ ձեռագործական—մանու-
ֆակտուրական արդիւնաբերութիւնն էր շա-
րունակ աճում նրա ձեռքի տակ և անդա-
դար մահացու հարւած տալիս մանր արհես-
տաւորական արդիւնաբերութեան: Ամերի-
կայի գիւտը ևս առաւել նպաստեց բուր-
ժուազիայի շահերին՝ ահագին քանակու-
թեամբ ոսկի մատակարարելով Ներպային և
նորանոր երկիրներում հաստատելով նոր վա-
ճառանոցներ: Դրամն աւելի ու աւելի դառ-

նում էր հասարակութեան կեանքի գլխաւոր
երակը և անբուժելի հարւածներ էր տալիս
հողատէր-սեպհականատէրերին, աւատական
ճորտատէրերին, որոնք դրամ չունէին: Բազ-
մաթիւ ճորտարէրեր անանկանում էին ան-
դադար: Տնտեսապէս բոլորովին քայքայ-
ւում էր նաև գիւղական դասը, որի ան-
դամները վարձուում էին կապիտալիստներէ
գործարաններում: Վաճառականութեան ու
առևտրի ստացած մեծ ծաւալի շնորհիւ հա-
ղորդակցութեան միջոցներն անխմանալի
կերպով ընդարձակեցին: Աւատականու-
թեան ոչ միայն ազգային սահմանափակու-
թիւնները, այլ միևնոյն ազգի մէջ գոյութիւն
ունեցող աշխարհագրական բազմաթիւ աւե-
լի նեղ սահմանափակութիւններն սկսան
վերանայլ. վերացաւ ազգային սահմանափա-
կութիւնն էլ և մինչև այն ժամանակ մի-
մեանց անծանօթ ազգերը կապւեցան իրար
հետ առևտրական կապերով, կործանւեցան
նրանց մէջ կանգնած չինական պարիսպնե-
րը: Նաւագնացութիւնն էլ ընդունեց մինչև
այն ժամանակ չեղած ծաւալ: Աւատական
կարգերում ամեն բան փլչում, ջարդում,
քայքայւում, ընկնում էր: Կեանքի ծագող
նոր պայմանների շնորհիւ և բնութեան զա-
նազան ոյժերի գործադրութեան անհրա-
ժեշտութիւնն արդիւնաբերութեան ու առև-
տրի զարգացման համար՝ մարդկային մըտ-
քի քննութեան ենթարկեցին նորանոր նիւ-
թեր: Գիտութիւնն սկսաւ մեծամեծ քայ-
լեր անել զէպի առաջ, և նրա արդիւնքնե-

ըը դարձան ընդհանուր սեպհականութիւն միաժամանակ բոլոր ազգերի համար, որոնք կապւած էին իրար հետ տնտեսական կապերով: Դասակարգային կռիւը ստացել էր մինչև այն ժամանակ պատմութեան մէջ չտեսնուած սուր կերպարանք: Քաղաքային միջին, արդիւնաշահող դասից առաջացած՝ ծագող բուրժուազիան, կապիտալիստ դասակարգն անհաշտ, կատաղի պատերազմ էր յայտարարել կեանքի այն բոլոր պայմաններէ դէմ, որոնք հակառակ էին նրա դասակարգային ձգտումներին, նրա շահերին, նրա պատմական դերին: Աւատակահունութեան մէջ գոյութիւն ունեցող զանազան դասակարգերն արդէն շարունակ իրար դէմ կուէր մէջ էին. ճորտ գիւղացին դէմ էր իր տիրոջ, արհեստաւոր-ուստան դէմ էր իր աշկերտին և փոխադարձաբար. — ճնշողը ճնշւանի և ճնշւածը ճնշողի դէմ: Ծագող բուրժուազիան աւելի սուր կերպարանք տրւաւ այդ դասակարգային կռիւն, ինքն էլ իր կողմից մղելով իր դասակարգային շահերի վրայ հիմնւած կռիւը միջնադարեան արհեստականութեան դէմ: Քայքայուող դասակարգերի աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը ստացել էր չտեսնուած ծաւալ և առատացրել դժգոհների թիւը: Արհեստականութիւնը, հարկահանների կամայականութիւնը, իշխողների բռնութիւնը՝ աւելի ևս բարդուում էին ժողովրդի անկման օրգանական պատճառների վրայ: Թշուառութիւնը մուտք էր գործել մինչև իսկ ճորտատէրերի՝ ա-

ռաջ հարուստ, այժմ աղքատացած ապարանքը: Իրերի այդ վիճակը, արդիւնաբերական բոլոր նոր ոյժերն ու կերպերը, առևտրականութեան զարգացումը, նիւթական նոր պայմանները — բոլորն աւելի ու աւելի հաստատ հիմք էին դնում բուրժուազիայի ոտքերի տակ, երբ անցեալ դարու վերջերն արած մեքենայի գիւտն էլ վերջնականապէս տակնուվրայ արաւ ամբողջ միջնադարեան արդիւնաբերական պայմանները: Այդ բնական պրօցէսը՝ բուրժուազիայի այդ պատմական զարգացման ընթացքը գտաւ վերջապէս իր արտայայտութիւնը Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան մէջ, որ արդէն օրէնքով հաստատեց այն, ինչ որ իրապէս հաստատուած էր, այսինքն կործանումն աւատական կարգերի և նիւթական նոր պայմանների, ու իմաստի համեմատ կառուցեց բուրժուազական նոր կարգեր: Իրնական յեղափոխութիւնը կենսական բոլոր պայմաններում՝ պատճառ եղաւ Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան, որով բուրժուազիան առաջին անգամ իր ձեռքը զցեց քաղաքական իշխանութեան դեկը, իրրև անհրաժեշտ ու ամենագլխաւոր զէնքը, որով մի դասակարգ կարող է կատարեալ կերպով հաստատել իր քաղաքական գերիշխանութիւնը ևս միւս դասակարգերի վրայ և աւելի մեծ զարկ տալ իր դասակարգային շահերին նպաստող պայմաններին, իր արդիւնաբերական ոյժերի առաւել զարգացման, իր նիւթական գօրութեան առաջադիմու-

թեան: Այդ էր Ֆրանսիական Մեծ Յեղա-
փոխութեան կատարածը: Այդ էր բուրժուա-
զիայի պատմական մեծ կոչումն ու դերը,
որ վերին աստիճանի յեղափոխիչ էր...

III

Պատմութեան այդ նշանաւոր էպօխայի
նախորդներն էին Ֆրանսիական մեծ մտա-
ծողները, որոնք բուրժուազիային հասկա-
ցրին ու որոշեցին պատմական դերը, այդ
պատմական ըուպէի իմաստը: Բուրժուա-
զիայի դասակարգային կռիւը գտաւ իր
տեսական արտայայտութիւնը նրանց հան-
ճարեղ ուսմունքներում: Ինչպէս որ բուր-
ժուազիան, իր նիւթական շահերից զրդւած,
դեռ XVI—XV-րդ դարերից սկսած շարունակ
անողոք պատերազմ էր մղել աւատական
ազնւական դասակարգի դէմ, աւատական բո-
լոր կարգերի դէմ առհասարակ, նոյնպէս
XVIII-րդ դարու Ֆրանսիական հանճարեղ
մտածողները լէզէօնն իր մտքի անողոք քը-
նութեանն էր ենթարկել նոյն հասարակական
կարգերը: Կրօնը, աստուածապաշտութիւնը,
հոգևորականութիւնը, ազնւականութիւնը, ա-
ւատականութեան տէրունական ու հասարա-
կական կերպերը, ընտանիքը, սովորութիւն-
ները, ընդունւած հայեացքները, բարքերը—
բոլորի դէմ մաքառում էր բուրժուազիան,
բոլորը ձգտում էր նա ոչնչացնել, իբրև հը-
նացած, իբրև անպէտք, իբրև փասակար:
Բուրժուազիան, ունէր արդէն փիլիսոփայա-

կան, հասարակական ու պատմական բոլո-
րովին նոր հայեացքներ, որոնք համապա-
տասխան էին կեանքում մուտք գործած նիւ-
թական նոր, նախկինից հիմնովին տարբեր
յարարերութիւններին. յարարերութիւններ՝
որ իրանց կողմից ծագում էին տեւլ ու պայ-
մանաւորում էին բուրժուազիայի շահերն
ու ձգտումները: Նոյն կռիւն աւելի ընդար-
ձակ, աւելի խոր կերպով արտայայտեց Ֆրա-
սիական մտածողների ուսմունքներում: Այդ
մտածողները հարազատ արդիւնքն էին, ի-
րանց ժամանակից աւելի առաջ գնալ ան-
կարող էին: Կոնդորսէի միտքը մարմնացաւ
Միրարոյի մէջ, Ռուսոյի միտքը մարմնացաւ
Ռոբեսպիէրի մէջ: Բուրժուազական սահմա-
նադրական տէրութեան հաստատումը դար-
ձաւ մէկի ձգտման նպատակը. բուրժուա-
զական-ռամկավարական հանրապետութիւնը
եղաւ միւսի իղէալը: Մի բան, որ ամենա-
զլխաւոր հոսանքն էր կազմում Ֆրանսիական
այն ժամանակւայ փիլիսոփայական մտքի և
բուրժուազիայի ձգտման, այդ էր՝ կործանել
միանգամ ընդմիշտ այն բոլորը, ինչ որ վե-
րաբերում էր հնացած, ընկնող աւատական
հասարակութեան ու աւանդութեան մի կող-
մից և հէնց այդ իսկ պատճառով՝ միւս կողմից
գաղափարին, մտքին վերագրել մի գերբնա-
կան ոյժ, որ կարող է իր՝ գաղափարի զծա-
գրած ճանապարհով վերակազմել, վերանո-
րողել կեանքը՝ տալով նրան այն կերպա-
րանքը, ինչ կերպարանք որ թելադրում է
գաղափարը: Այդ տրամաբանութեամբ այն

էր դուրս գալիս, որ մարդկութիւնն ինչպէս ուզենայ, այնպէս էլ կը կանոնաւորէ իր կեանքի կերպերը՝ բոլորովին հաշի տակ չառնելով կեանքի իրական պայմանները, որոնք իբր թէ գտնուում են բնականութեան, գաղափարի տրամադրութեան տակ, որոնց մէջ ինչ փոփոխութիւն ուզենան՝ կանեն լոկ գաղափարի թելադրութեամբ: Գաղափարին, բնականութեան այդպիսի ամենակարող գորութիւն վերագրելուց առաջացել էր նաև իմաստութեան պաշտելու ձգտումը, որով Ռոբեսպիէրը փորձեց փոխաբխել աստուածպաշտութիւնը: Վերջապէս հռչակեցան՝ ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, արդարութիւն գաղափարները, որ բանականութիւնը ներկայացնում էր իբրև մարդասիրական, իբրև մարդկային «բնական իրաւունքի բնածին պահանջ»: Փրանսիական մտածողը զարմացել էր, որ մարդկութեան մէջ աւելի շուտ երևան չեկան այդ գաղափարները և չազատեցին մարդկանց երկար դարերի. չարչարանքներից, «տարածայնութիւններից»: Եւ նրանց թւում էր, թէ գաղափարի, բնականութեան, մտքի կազմած մարդկային այդ նոր հանրակեցութիւնը նոյնպէս յաւիտենական պէտք է լինի, որպէս իրանց կարծիքով իրանց հասկացած արդարութիւնը, հաւասարութիւնն ու ազատութիւնն էր:

Ի այց իրականութեան, կեանքի նիւթական պայմանների գորութեամբ բուրգուազիայի և իր՝ XVIII-րդ դարու մեծ մտածող-

ների հասարակական իդէալը պէտք է յանգէր ներկայ հանրակեցութեան, երբ առաջացած լինելով նաև մի ուրիշ, նոր՝ պրոլետարիատ, ամեն սեփականութիւնից զուրկ ու վարձու բանող դասակարգ: Դասակարգային կռիւր մարդկութեան մէջ ստացաւ իր ներկայ ամենասուր և ամենասնոյող կերպարանքը, երբ նրանց երազած հաւասարութիւնը դարձաւ ամենախորին անհաւասարութիւն նոյնիսկ կապիտալի, սեփականատիրութեան այդ նոր կերպի շնորհիւ, որ բուրժուայ դասակարգի ծագման ու գոյութեան հիմքն է և որ միայն այդ դասակարգի ձեռքումն է, մինչդեռ մարդկային անագին աշխատուոր մեծամասնութիւնը զուրկ է ամեն սեփականութիւնից. երբ նրանց երազած եղբայրութիւնն ու արդարութիւնը կեանքի մէջ՝ շնորհիւ նիւթական պայմանների յայտնեց բուրժուազիայի դասակարգային գերիշխանութիւնը միւս դասակարգերի վրայ և բուրժուազիայի գոյութիւնը պայմանաւորեց նրանով, որ այդ վերջինը լոկ իր օգտի համար անխիղճ, անարդար գորութեամբ պիտի շահագործէր իրանից շատ աւելի մեծ թւով բանուոր դասակարգին: Այդ շահագործութիւնը ճակատագրական էր և պէտք է անպատճառ գոյութիւն ունենար յանուն նոյն բուրժուազիայի շահերի իրերի բնական ընթացքի գորութեամբ. մի շահագործութիւն՝ որ միևնոյն ժամանակ նպաստում էր առհասարակ մարդկութեան ընդհանուր առաջա-

դիմութեանը՝ մեծ զարկ տալով արդիւնաբերութեան և նիւթական պայմանների զարգացման:

IV

Բայց ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը զանազարգային կռիւ էր ոչ միայն աւատական ազնւականութեան ու բուրժուազիայի միջև, այլև չունևոր, աղքատ ընդհանրութեան միջև, որի ձգտումները մինչև մի յայտնի աստիճան միախառնուում էին բուրժուազիայի ձգտումների հետ: Այդտեղից էլ առաջացել է այն հանգամանքը, որ բուրժուազիայի հետ միասին կուռւմ էր նաև այդ ժողովրդային ընդհանրութիւնը: Այդ ընդհանուր կուռի մէջ աւատականութեան դէմ սակայն չունևոր ընդհանրութեան բուն շահերը հակառակ էին բուրժուազիայի շահերին, որ և արտայայտեց ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան միջոցին Բաբէօֆ յայտնի ֆրանսիացի ուսուպիստ (երազական) կօմիւնիստի նախաձեռնութեամբ գոյացած շարժման մէջ: Բաբէօֆի գլխաւոր միտքն էր, թէ «հաւասարութիւնը բնութեան օրէնք է» և իբր այդ պատճառով «մարդիկ պէտք է հաւատար լինեն և ամեն ինչը հասարակական»: Բուրժուազիայի պատմական յաղթութիւնից յետոյ կամաց-կամաց սկսաւ երևան գալ այն խորին անհաւասարութիւնը, որ այդ դասակարգի շահերը պատճառել էին հասարակութեան զանազան խաւերում: Բուրժուազիայի ձգտումները ծը-

1764

նուեղ տւին մի ուրիշ դասակարգի տարիատի, որի գոյութիւնն անհրաժեշտ էր բուրժուազիայի գերիշխանութեան ու զարգացման համար, նրա դասակարգային, կապիտալիստական հասարակական կարգերի գոյութեան համար: Բուրժուազիային պէտք էին ազատ մարդիկ, որոնք բացի իրանց երկու բանող ձեռքերից՝ ուրիշ ոչինչ սեփականութիւն չունենային և որոնք այդպիսով հարկադրւած լինէին «ծախել» իրանց այդ բանուկ ձեռքերը, բանող ոյժը, որպէսզի կապիտալիստների գործարանների աշխատութիւնները լրացնելով, ստանային օրավարձ, այդ լինելով միակ աղբիւրն իրանց ապրուստի, գոյութեան: Ուրեմն մարդուն պէտք է շահագործէր շատ աւելի խիստ կերպով, քան երբևէ.—ստրուկը ապրանք էր. բայց ստրկատէրը ստիպւած էր նրան կերակրել, որպէսզի ստրուկը կարողանար ապրել՝ նրա համար աշխատելու, շորտն աշխատում էր նախ և առաջ ճորտատէրի համար, բայց նա աշխատում էր նաև իրան համար գէթ այնչափ, որ հայթայթում էր իր ապրուստը. իսկ պրօլետարը՝ այդ ազատ բանուորը իր գոյութեան այդ չնչին ապահովութիւնը—գարանադրան էլ չունէ, նա աշխատում է գլխաւորապէս կապիտալիստի շահի համար, մասամբ էլ իրան համար, և այդ միայն այն ժամանակ, երբ վարձւած է գործարանում, երբ գործ ունի: Եւ այդպէս անգործ մնաց ժողովրդային բաւական սուլար ընդհանրութիւնը ֆրանսիական

Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ նա դարձաւ կատարելապէս սեփականագուրկ: Աղքատութիւնը, հիւանդութիւնը, անստուգութիւնը, դժգոհութիւնը դարձաւ այդ ընդհանրութեան կեանքի մասն ու բաժինը: Կապիտալիստական արդիւնաբերութեան անընդհատ զարգացումը, ֆինանսական (դրամական) սպեկուլացիաները (շահագիտութիւնները), արդիւնաբերական մեքենան նիւթապէս աւելի ու աւելի քայքայեցին ժողովրդի միջակ ու չունեոր խաւերը, որոնք շարունակ անցնում էին նոր կազմւող պրօլետարիատի՝ այդ սեփականագուրկ ու վարձու բանող դասակարգի շարքը և այդպիսով դիզում քաղաքներում: Բուրժուազիայի Մեծ Յեղափոխութեան և նրա փլուստիաների զեղեցիկ, վերացական սկզբունքները «յաւիտենական» հաւասարութեան ու արդարութեան մասին յայտնեցին լոկ զեղեցիկ խօսքեր, զեղեցիկ ֆրագներ, որոնք չէին համապատասխանում իրականութեան:

Այդ ժամանակները երևան եկան երեք մեծ հանճարներ 1800 թ. անգլիացի Ռօբէրտ Օուէն, 1802 թ. Սէն-Սիմոն և 1808 թ. Ֆուրիէ: Վերջին երկուսը ֆրանսիացի: Երեքն էլ բոլորովին անկախ միմեանցից ու ինքնուրոյնաբար սկսան քննադատել բուրժուազական կարգերից առաջացած հետեւանքները, մատնանիշ արին այդ կարգերի անթիւ պակասութիւնների վրայ, երբեմն էլ հանճարեղ զիտողութիւններ անելով այդ

կարգերի ամենատկար կողմերի մասին, ցոյց տալով այն խորին անհաւասարութիւնը, մարդկութեան մի մասի այն իրական կախումը միւս մասից, որ հակառակ բուրժուազիայի անգիր սերտած երրորդութեան՝ ազատութիւն, հաւասարութիւն և եղբայրութիւն,—այդ կրակոտ խօսքերին, սկսել էր տիրել հասարակութեան մէջ և մեղանչել «յաւիտենական արդարութեան» դէմ: Բայց չնայած իրանց քննութիւններին, որոնք երբեմն հանճարեղ նախազուշակութիւններ էին բուրժուազական կարգերից այն ժամանակ դեռ ևս չառաջացած հետեւանքների նկատմամբ, երեք մեծ հանճարներն էլ չէին հասկանում դեռ հազիւ ծագող ու միւս չունեոր խաւերից դեռ բաւական չգատւած պրօլետարիատ դասակարգի շահն ու կոչումը մի կողմից և միւս կողմից էլ՝ որ բուրժուազական կարգերն անխուսափելի կերպով առաջացել են պատմական զարգացման ընդհանուր ընթացքից: «Կապիտալիստական դեռ չհասունացած արդիւնաբերութեան»,—ասում է Յիդրիխ Էնգելսը, խօսելով այդ երեք հանճարների մասին,—«դասակարգերի փոխադարձ դեռ մութ դիրքերին իրար նրկատմամբ՝ համապատասխում էին և տնասթէօրիաներ: Հարկ էր լինում հնարել, և ոչ թէ գտնել հասարակական ինդիքների լուծումը, որ դեռ անտեսական անզարգացած յարաբերութիւնների շնորհիւ մի մէջ էր: Ակնյայտնի էին հասարակական կազմակերպութեան միայն պակասութիւնները, իսկ

գտնել միջոցներ նրանց վերացնելու համար, թոււմ էր, թէ մտածող բանականութեան գործն է: Պահանջոււմ էր, կարծում էին նըրանք, հնարել մարդկային յարաբերութիւնների ամենակատարելագործւած նոր սխտեմ — եղանակ և պատրաստել նրան՝ գոյութիւն ունեցող հասարակութեանը պրօպագանդա անելով: Իսկ եթէ կարելի է՝ նաև նոր սխտեմի համեմատ կազմւած հաստատութիւնների օրինակով (ինչպէս Օուէնը): Այդ նոր սօցիալական սխտեմները կանխապէս դատապարտւած էին միայն ուսուցիչներ (մտացածին, երազական), և որքան ջանքով էին զարգացնում նրանց մանրամասնութիւնները, այնքան աւելի անյնում էին այդ ուսուցիչները կատարեալ ֆանտազիայի — երեակայութեան աշխարհը»:

Այդպէս՝ Ֆուրիէն, Սէն-Սիմոնը, Ռօբէրտ Օուէնը և այն մի շարք տաղանդաւոր անձերը, որ յետագայում երևան եկան Փրանսիայում, Գերմանիայում և Անգլիայում, հանդիսացան հետևողներ այդ երեքի ուսմունքների, յայտնւեցան ուսուցիչք երազական սօցիալիստներ: Նրանք ոչ թէ արդիւնաբերութեան ունիւթական պայմանների պատմական զարգացման ընդհանուր ընթացքից էին եզրակացնում իրանց ուսմունքները, այլ իրանց բանականութեան ծնունդ, մտացածին հասարակական կազմակերպութիւն էին «հնարում», որ համապատասխան լինէր «արդարութեան ու մարդասիրութեան պահանջներին»՝ իրանց կազմած անհատական

հասկացողութեամբ: Կապիտալիստական արդիւնաբերութեան դեռ տկար զարգացման ժամանակ դրանից հետո չէր կարող գնալ նոյնիսկ ամենահանձարեղ միտքը, որպիսին էր նրանցը: «Սօցիալիզմը», — ստում է Ֆրիդրիխ Էնգելսը, — «նրանց հասկացողութեամբ, բացարձակ ճշմարտութեան; բանականութեան ու արդարութեան արտայայտութիւնն է, և բաւական է միայն նրան գտնել, որոշել, որպէսզի նա իր սեփական զօրութեամբ նուաճէր ամբողջ աշխարհը: Բայց որովհետև բացարձակ ճշմարտութիւնը ժամանակից, տարածութիւնից ու մարդկութեան պատմական զարգացումից չի կախւած, ուրեմն արդէն մի պարզ պատահմունքի գործ է, թէ երբ և ուր գտնեն նրան: Որովհետև բացարձակ ճշմարտութիւնը, բանականութիւնն ու արդարութիւնը տարբեր են այս կամ այն դպրոցի իւրաքանչիւր հիմնադրի համար և պայմանաւորւում են նրա խելքի անհատական կազմութիւնից, նրա կենսական պայմաններից, նրա զիտական պաշարի քանակութիւնից ու նրա մտածողութեան ընդունակութիւնից: Այդ իսկ պատճառով այդ գահազան տեսակի բացարձակ ճշմարտութիւնների միմեանց ընդհարման միջոցին՝ հատուութիւնը կարելի է միայն նրանց հակասութիւնների փոխադարձ հարթութեան միջոցով: Դրանից ուրիշ ոչինչ չէր կարող կազմւել, բացի մի առանձին տեսակ էկլէտական (ընտրական), միջակ սօցիալիզմի, որ իրապէս միջև հիմա էլ տիրապետում է Անգ-

լիայի ու Ֆրանսիայի բազմաթիւ բանւոր-
ների գլխում»:

Այդ երեք մեծ ուսուցիչստներն իրանց այդ
երազական սօցիալիզմով հրաւէր էին կար-
դում ո՛չ թէ պրօլետարիատ դասակարգին,
որ նրանք դեռ կարողութիւն չունէին զա-
տելու առհասարակ չունետր ընդհանրութիւ-
նից, այլ դիմում էին ամբողջ մարդկութեան,
ամենքի բանականութեան: Ի հարկէ այդ-
պիսով այդ սօցիալիզմը չէր կարող ո՛չ մի
պատմական դեր խաղալ. բացի նրանից՝ որ
նա յայտնեց միայն առաջին տեսական քայ-
լերն այն պատմական նոր հոսանքի, որ վեր-
ջը պէտք է գտնէր իր թէօրիական հանձա-
րեղ արտայայտիչները և սօցիալիզմը վերջ-
նականապէս դնէր իրական, գիտական հողի
վրայ: Այդ հանձարեղ արտայայտիչները հան-
դիսացան գիտական սօցիալիզմի հայր աշ-
խարհահռչակ գիտնական Կարլ Մարքսը, որի
անունով էլ ստէպ անւանում են գիտական
սօցիալիզմը—մարքսիզմ և ապա նրա՝ նոյնքան
հռչակաւոր գիտնական աշխատակիցը՝ Փրի-
զրիս Էնգելս:

V

Ներկայ դարուս երեանական-քառասնա-
կան թւականները ուսուցիչստ — երազա-
կան սօցիալիզմի ամենատաք ժամանակներն
էին: Այդ թւականներում ուսուցիչստ սօցիա-
լիստների մէջ երևան եկան անձեր, որոնք
թէև իրանց ուսմունքներով էապէս չտար-
բերւելով իրանց մեծ նախորդների ուսունք-

ներից, այդ ուսմունքներում սակայն կարե-
ւոր փոփոխութիւններ արին, և հանձարեղ
նորութիւններ մտցրին: Լինելով ուսուցիչստ-
ներ՝ նրանք իրանց ուսմունքները հիմնում
էին մարդկային զգացումների, բարոյական
դրութիւնների ու մարդկային պահանջների
վրայ, այդ պահանջները նկատելով իբրև
բնածին, մշտական, անփոփոխ: Եւ այդ հի-
ման վրայ կազմում էին ապագայ հասարա-
կութեան նախագծեր նոյնքան Փանտաստի-
կական—երևակայական, որքան իրանց երեք
մեծ նախորդները, և այդ տեսակէտից էլ
միւս կողմից քննադատում էին իրանց ժա-
մանակակից հասարակական կազմակերպու-
թիւնը: Բայց այդ թւականներին ուսուցիչստ
սօցիալիստներից ոմանց մէջ նկատուում է
արդէն աւելի որոշ ուղղութիւն: Նկատուում
է, որ նրանք հասկանում են, թէ իրանք
պէտք է պատերազմ մղեն բարձր, ունետր դա-
սակարգի դէմ, թէև պատերազմը պէտք է
մղել յանուն առհասարակ չունետր ու աշխա-
տաւոր ընդհանրութեան և ո՛չ թէ պրօլետա-
րիատ դասակարգի շահերի: Բանւոր դասա-
կարգի պատմական նշանակութիւնը նրանց
համար մութ էր: Բայց և այնպէս այդ տե-
սակէտն էլ նրանց համար արդէն բաւական
էր, որպէսզի նրանք դիմէին այլևս ո՛չ թէ
ընդհանուր մարդկութեան, այլ աշխատաւոր
դասակարգի շարքերից որոնէին իրանց կողմ-
նակիցներ: Բաւական չէ այդ. հէնց իրանց այդ
թէօրիան պէտք է նրանց դնէր նաև պրակ-
տիկական (գործնական) գործունէութեան

շաւղի վրայ: Այդտեղ էլ առաջացան գործող մարմիններ, բայց չիմանալով դեռ զատել բանւոր դասակարգը ժողովրդի չունևոր ընդհանրութիւնից առհասարակ, չիմանալով հասարակութեան պատմական զարգացման ընդհանուր ընթացքի իմաստը, այդ մարմինները կարծում էին, թէ բաւական է միայն ձեռք գցեն երկրի իշխանութիւնը, որպէսզի իրանց մտքի ու կամքի թելադրութեամբ աշխարհում իրականացնեն զբախտային մի կեանք: Այդ տեսակ կօմիւնիզմի (հասարակորութիւն) գլխաւոր քարոզիչն էր Վիլհելմ Վէյտլինգ, այնուհետև—բանւոր Իօզէֆ Մօլ, Էվերբէկ և ուրիշներ զերմանացիներէ մէջ, և Բլանկի, Բարբէս և ուրիշներ ֆրանսիացիներէ մէջ: Դրանց կազմակերպութիւնները կապած էին իրար հետ դաշնակցական կապով: Երեսնական ~ քառասնական հանրակրօնական ժողովրդային խլրտումներէ միջոցին Գերմանիայից շատ յեղափոխական ազգասէր-շօվինիստներ փախան դէպի Ֆրանսիա, Շվէյցարիա ու Անգլիա և այդ տեղերում հանդիպելով կօմիւնիստներին, շփուելով դրանց հետ, կամաց-կամաց մոռացան իրանց նեղ ազգասիրական «թթու» գաղափարներն ու գործունէութիւնը և ընդունեցին միջազգային գաղափարներ, յարեցան կօմիւնիզմին: Այդպիսով այդ կօմիւնիստներն իրանց քաղաքական դաւանանքով ներկայացնում էին այն ժամանակեայ ամենարմատական ու ռամկավարական հոսանքը և մաքառում ժողովրդային չունևոր ընդհանրութեան համար:

Այդ ամբողջ շարժումն էլ ստեղծող եղաւ Ֆրանսէական ու գերմանական կօմիւնիզմի, ինչպէս և անգլիական կօմիւնիզմի, որ կոչւեց չարտիզմ: 1836 թ. Մայիսին Փարիզի ապստամբութիւնից յետոյ այդ յեղափոխականների մեծամասնութիւնը հալածւելով անցաւ Լոնդոն, ուր և նրանց կազմակերպութիւններից շատերը՝ այսինքն միլենոյն լեզուն խօսող—գերմաներէն—զանազան ազգերը միացան իրար հետ և ընդունեցին միջազգային բնաւորութիւն: Դրանց նշանաբանն էր՝ «բոլոր մարդիկ եղբայրներ են», խաղաղ մի նշանաբան, բայց շատ բնորոշ նոյն ժամանակեայ կօմիւնիստական թէօրիաների իմաստի նկատմամբ:

Այդ կօմիւնիզմի հետ միաժամանակ ծագեցան կօմիւնիստական ուրիշ հոսանքներ և, բայց դրանց դերն արդէն երկրորդական եղաւ, և ոմանք էլ ոչ մի հետք չթողին:

Այդ վիճակումն էր ահա սօցիալիզմի իբրև թէօրիա և իբրև գործունէութիւն, երբ քառասնական թւականների սկզբները երևան եկան երկու մեծ հանճարներ, երկուսն էլ Գերմանիայից հալածւած յեղափոխական ռամկավարականներ—Կարլ Մարքս և Ֆրիդրիխ Էգելս: Սրանք գիտնականօրէն հիմնեցին սօցիալիզմը և միանգամ ընդմիջտ անդառնալի կերպով հարւածեցին ու յետ մղեցին ռուսպիստական սօցիալիզմը, գծագրեցին պրօլետարիատ դասակարգի պատմական ձգտումների թէօրիական, գիտական արտայայտութիւնը, այդ նոր ուս-

մունքը և նոյն դասակարգի պատմական կողումն ու գործունէութիւնը: Տեսնենք այժմ, թէ ինչպէս ծագեց գիտական սօցիալիզմը—մարքսիզմը:

Անս թէ ինչ է պատմում զբա մասին գիտական սօցիալիզմի հիմնադիրներէից մէկը՝ Փրիդրիխ Էնգելս. «Ապրելով Մանչեստէրում (Անգլիայում), ես փորձով տեսայ, որ անտեսական յարաբերութիւնները, որոնց մինչև այդ ժամանակ պատմական գիտութիւնը բոլորովին ոչ մի նշանակութիւն չէր տալիս և վերագրում էր նրանց ամենաչնչին մի դեր, — որ այդ յարաբերութիւնները, գէթ ժամանակակից հասարակութեան մէջ, ներկայանում են իբրև պատմական գլխաւոր ոյժ: Ես համոզեցայ, որ նրանք կազմում են հիմքը ժամանակակից դասակարգային անտագօնիզմի (թշնամութեան), որ այն երկիրներում, որտեղ, ինչպէս Անգլիայի, խոշոր արդիւնաբերութեան զարգացումը հասել է այդ անտագօնիզմը զարգացման բարձր աստիճանի, նա՛ այդ անտագօնիզմը իր կողմից պայման է դնում քաղաքական կուսակցութիւնների կազմութեան, նրանց կուի և զբա հետ միասին նաև ամբողջ քաղաքական պատմութեան: Մարքսը ոչ միայն հասաւ միևնոյն հայեացքներին, այլ արդէն «Deutsch-französischen Jahrbüchern» թերթում (1844 թ.) այդ հայեացքներն ընդարձակել էլ այն իմաստով, թէ առհասարակ տէրութիւնը չէ, որ պայման է դնում քաղաքացիական հասարակութեան

կազմակերպութեան, այլ ընդհակառակը՝ քաղաքացիական հասարակութիւնն է պայմանաւորում տէրութեան կազմակերպութիւնը, և թէ հետևաբար քաղաքական յարաբերութիւնների բացատրութիւնն ու նրանց պատմութիւնը պէտք է որոնել տրնտեսական կազմակերպութեան ու զբա զարգացման մէջ: Երբ-որ 1844 թ. ամառը ես պատահեցայ Մարքսին Փարիզում, մեր մէջ համաձայնութիւն կայացաւ բոլոր թէօրիական հարցերում և այդ ժամանակից սկսւում է մեր ընդհանուր աշխատութիւնը: Երբ 1845 թ. գարնանը մենք կրկին իրար պատահեցանք Բրիւսսէլում, Մարքսը վերոյիշեալ գրութիւններից գլխաւոր գծերում արդէն կազմել էր իր՝ պատմութեան նիւթապաշտական փիլիսոփայութիւնը, և մենք սկսեցինք մեր նոր աշխարհահայեացքի մասնաւոր աշխատութիւնները ամեն տեսակ այլևայլ ուղղութիւնների մէջ: Բայց այդ գիւտը, որ յեղաշրջում գործեց պատմական գիտութեան մէջ, որ գլխաւորապէս պատկանում է Մարքսին և որի մէջ ես կարող եմ ինձ վերագրել մասնակցութեան միայն մի փոքր բաժին, — ունեցաւ անմիջական կարևորութիւն այն ժամանակւայ բանւորական շարժումների գնահատման համար: Գերմանական ու ֆրանսիական կոմիւնիզմը (հասարակօրգութիւնը), որպէս և անգլիական չարտիզմը այժմ չէին թւում պատահական երևոյթներ: Այդ շարժումներն այժմ ներկայացւում էին ժամանակակից հասարակու-

Թեան ճնշած դասակարգի, այն է՝ պրօլետարիատի, շարժումներ, առաւել կամ պակաս զարգացած կերպը նրա պատմականապէս անհրաժեշտ կուի տիրող դասակարգի՝ բուրժուազիայի դէմ: Դասակարգային կուի այդ նոր տեսակը, նախորդ շրջանների կուի բազմաթիւութեամբ, ունի մի առանձնայատկութիւն.— ժամանակակից ճնշած դասակարգը—պրօլետարիատը չի կարող ձեռք բերել իր ազատութիւնը, միաժամանակ չազատելով ամբողջ հասարակութիւնը դասակարգերի բաժանումից, ուրեմն նաև դասակարգային կուից: Կօմիւնիզմն էլ նոյնպէս ստացաւ նոր բնաւորութիւն: Նրա անելիքն այժմ կայանում էր ոչ այնքան հասարակական՝ որքան կարելի է կատարեալ իրէպլի ֆանտաստիկական—երևակայական կառուցման մէջ, որքան բնութեան ուսումնասիրութեան, պայմանների մէջ և դրանցից ծագող ընդհանուր նպատակների այն կուի մէջ, որ նախաձեռնել է պրօլետարիատը»:

«Նոր փաստերը»—ասում է Էնգելսը,— «ստիպեցին նախկին ամբողջ պատմութիւնը ենթարկել նոր հետազօտութեան, և այն ժամանակ պարզեց, որ ամբողջ պատմութիւնը, բացի նախնական դրութիւնից, դասակարգերի կուի պատմութիւն էր, որ այդ հասարակական կուող դասակարգերը յայտնուում են իւրաքանչիւր յայտնի բոպէյում, արդիւնք արդիւնաբերութեան ու փոխանակութեան պայմանների, կարճ՝ իր ժամանակի տնտեսական յարաբերութիւնների: Հա-

սարակութեան իւրաքանչիւր յայտնի էպօխայի տնտեսական կազմակերպութիւնը ներկայացնում է իրանից այն իրական հողը, որի յատկութիւններով բացատրուում է, վերջին հաշուով, նրա վրայի կառուցածքը, որ կազմւած է իրաւական ու քաղաքական հաստատութիւններից, որպէս և պատմական իւրաքանչիւր յայտնի շրջանի կրօնական, փիլիսոփայական և այլ հայեացքներից»:

Մարքսի արած այդ մեծ գիւտը, այսինքն պատմութեան այդպիսի մատերիալիստական հասկացողութիւնը և դարձեալ միւս մեծ գիւտը տնտեսագիտութեան մէջ, այն է՝ «յաւելեալ արժէքի» գոյութիւնը ներկայ կապիտալիստական կազմակերպութեան մէջ և այդ արժէքի շնորհով կապիտալիստական արդիւնաբերութեան գաղտնիքի բանալը, այն՝ որ կապիտալը գոյանում է յաւելեալ արժէքից, այդ երկու գիւտերը սօցիալիզմը միանգամից ազատեցին ամեն տեսակ ուտօպիստական երազներից—Փանտազիաներից և դարձրին նրան մի ամբողջ դիտումիւն:

Այդ տեսակէտից յայտնուում էր, որ առհասարակ դասակարգերի կուիւր պատմութեան մէջ և մասնաւորապէս ժամանակակից կապիտալիստական հասարակական կազմակերպութեան միջոցին պրօլետարիատի կրօնական իշխող դասակարգի՝ բուրժուազիայի դէմ, պատմական զարգացման ընդհանուր ընթացքի անհրաժեշտ, անխուսափելի արդիւնքն է, և ոչ երբէք այս կամ այն անհատի մտքի, բանականութեան ու կամքի ար-

դասիքը, և ոչ երբեք պատահական: Այդ հիման վրայ էլ կօմիւնիստական, սօցիալիստական յեղափոխութիւնը մէկ ամբողջ դասակարգի—պրօլետարիատի, բանւոր դասակարգի գործն է և այդ դասակարգի ազատելը «կախած չէ անհատներէ ճարպիկութիւնից, այլ անտեսական յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքի անխուսափելի ու անշեղելի» արգասիք է: «Այդ պատճառով»,—ասում է մարքսիզմի ժողովրդականացնողներէ մէկը, — «կօմիւնիստները հանդիսանում են պրօլետարիատի կազմակերպողներ, ղեկավարներ: Այն երկիրներում, որտեղ բուրժուազիան արդէն ձեռք է բերել կատարեալ իշխանութիւն, պրօլետարիատի կուրի մօտակայնպատակը յայտնում է՝ ոչընչացնել այդ իշխանութիւնը և իր ձեռքը գրցել քաղաքական ղեկը: Իսկ այնտեղ, նրման Գերմանիայի, ուր բուրժուազիան միայն պատրաստում էր տիրապետող դասակարգ զառնալու, կօմիւնիստները պէտք է նրա հետ միասին գործեն, սակայն «այնչափ (խօսքեր Մարքսի և Էնգելսի), որչափ բուրժուազիան յեղափոխական յայտնէր իր կուրի մէջ բացարձակ միապետութեան ու աւատական հողային սեփականատիրութեան դէմ: Բայց այդ չի նշանակում, թէ կօմիւնիստները կարող էին առժամանակ դոհանալ լիբերալ (ազատամիտ) ծրագրով: Ընդհակառակը, նրանք պէտք է ջանային պրօլետարիատին կազմակերպել իբրև «ապագայի զիմադրական կուսակցութիւն (խօս-

քեր կրկին Մարքսի ու Էնգելսի) և մի բուրժուազիան չդադարէին բանւորների զխում որոշել ու ամրացնել կարելիին չափ պարզ հասկացողութիւն բուրժուազիայի ու պրօլետարիատի շահերի հակառակութեան մասին»: Մի խօսքով՝ նոր կօմիւնիստական ուսմունքի հիմնադիրներն ուղում էին՝ «որ հասարակական ու քաղաքական պայմանները, որոնք իրանց հետ կը բերեն բուրժուազիայի գերիշխանութիւնը, գերմանական բանւորների համար կարողանային ծառայել իբրև գործիք հէնց նոյն բուրժուազիայի դէմ, որպէսզի այդ վերջինի դէմ կը ունեն սկսել Գերմանիայի յետադիմական դասակարգերի անկումից անմիջապէս յետոյ»:

Այդ նոր ուսմունքը սակայն դժւար էին ըմբռնում այն ժամանակեայ կօմիւնիստները: Եւ այդ հասկանալի էր՝ աչքի առջև ունենալով, որ նոր ուսմունքը բոլորովին հիմնայատակ էր անում նախկին բոլոր կօմիւնիստների ամբողջ աշխարհահայեացքը: Բայց Մարքսն ու Էնգելսը համոզած էին, որ իրանց ուսմունքը վերջիվերջոյ պէտք է յազթող լինի և այդ պատճառով ինքնավստահ կերպով շարունակում էին իրանց պրօպագանդան, մի բուրժուազիական չվրդովելով իրանց հակառակորդների յարձակումներից: Ապագան ապացուցեց, որ նրանք չէին սխալուում: Դեռ 1847 թ. գարնանը նախկին կօմիւնիստական ուսմունքը դաւանողները, որոնք ապաստանել էին Լոնդոնում և այնտեղ հիմնել իրանց կազմակերպութիւնը, հրաւիրե-

ցին Մարքսին ու Էնգելսին ընկերանալ իրանց հետ և կազմակերպութիւնը դնել նոր հիմունքների վրայ: Երկարատև ու բուռն վիճաբանութիւններից յետոյ վերջապէս միաձայնութեամբ ընդունեց կոմմունիստական նոր, գիտական ուսմունքը. բոլոր տարածայնութիւնները վերացան և նոյն տարին ընկերութեան պատւէրով Մարքսն ու Էնգելսը գրեցին իրանց հանճարեղ ու կլասիկական գրեւծքը «Կոմմունիստական կուսակցութեան Մանիֆէստը»: Այդ ծրագրի ճակատին, փոխարէն նախկին նշանաբանի՝ «բոլոր մարդիկ եղբայրներ են», դրեց մի ճիշդ՝ «Պրօլետարիներ բոլոր երկիրների, միացե՛ք»,—որ ճշտօրէն արտայայտում էր պրօլետարիատի միջազգային գործունէութեան ընաւորութիւնը»: «Տասնևութը տարի յետոյ», —ասում է Էնգելսը,—«այդ նոր ճիշն անցաւ ամբողջ աշխարհը Մարքսի հիմնած Բանւորների Միջազգային Ընկերութեան հետ միատեղ և այսօր բոլոր երկիրների պրօլետարիատը գրում է այն իր դրօշակի վրայ»:

1849 թ.-ի անաշող յեղափոխութիւնից յետոյ, որ վերջացաւ յետադիմականների՝ բէակցիայի յաղթութեամբ, գերմանական կոմմունիստները նորից սկսան ապաստան գտնել օտար երկիրներում, յեղափոխութեան միջոցին իրանք գտնւած լինելով Գերմանիայում: Բայց Լոնդոնում՝ գաղտնի ընկերութիւններ հիմնելիս, որոնք պէտք է հայրենիքում տարածէին կոմմունիստական գաղափարներ, նկատեց որ շատերը «Կոմմունի-

նիստական Մանիֆէստն» իրանց ծրագիրը համարելով հանդերձ, լաւ չէին բնորոշել նրա իմաստը: Այդ հանգամանքը տեղի տաւ վիճաբանութիւնների, որոնց միջոցին յայտնւեցան տարբերութիւններ գործունէութեան եղանակների նկատմամբ և թէօրիական միջանի կէտերում: Թէև մեծամասնութիւնը Մարքսի կողմն էր, բայց այնուամենայնիւ ընկերութեան մէջ տեղի ունեցաւ պառակտումն և այն ժամանակաւ քաղաքական հալածանքների միջոցին անխուսափելի դարձաւ նրա վերջնական քայքայումը: Բայց այդ քայքայումը մահաւան դատապարտեց միայն նախկին կոմմունիստական խմբերին, մինչդեռ մարքսիզմն այդ ժամանակներից յետոյ ահագին, հսկայական առաջադիմութիւն արաւ և այսօր բոլոր քաղաքակրթւած երկիրներում գոյութիւն ունեն գօրաւոր բանւորական կազմակերպութիւններ, որոնք կոչւում են սօցիալ-դեմօկրատական կամ մարքսիստ: Ներկայումս ամբողջ աշխարհի բոլոր քաղաքակրթւած ազգերի բանւորական գըլխաւոր ու գիտական շարժումը հիմնւած է Մարքսի ու Էնգելսի ուսմունքների վրայ, ուսմունքների՝ որ գնալով շարունակ յաղթութիւններ են տանում և որոնց է պատկանում ապագան: 1849 թ. մեռաւ և պատմութեան մէջ անցաւ ուսօպիստական սօցիալիզմը, իսկ մարքսիզմը և բանւորական շարժումը մնացին թմրած մինչև վաթսուական թւականները, երբ յայտնւեց մի հանճար՝ օժտւած անընկճելի էներգիայով, եռանդով,

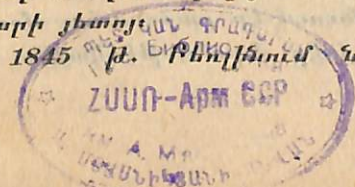
մտաւոր ու հոգեկան հարուստ յատկութիւններով, գիտական մեծ պաշարով, և մարքսիզմի ուսմունքների հիմունքները վրայ վերակենդանացրեց միանգամ ընդմիջտ բանւորական շարժումը Գերմանիայում, որտեղից և այդ շարժումն ուրիշ մեծ տաղանդները ջանքով տարածեց ուրիշ երկիրներում ևս, և այսօր ընդունել է իր ներկայ յաղթական, հսկայական, համաշխարհային կերպարանքը, նշանակութիւնը, դերը: Այդ հանճարի անունն է—Ֆերդինանդ Լասսալ:

VI

Ֆերդինանդ Լասսալը ծնւել է 1825 թ. ապրիլի 11-ին Գերմանիայի Բրեսլաու քաղաքում: Նրա հայրը, հարուստ հրէայ վաճառական, ցանկանում էր, որ իր որդին էլ իր արհեստով պարապել, թէև նրա բնական հակումներն ու արտասովոր ընդունակութիւնները բոլորովին ուրիշ ընդարձակ ասպարէզ էին պահանջում: Տասնևվեց տարեկան հասակում նա սկսեց սովորել Լայպցիղ քաղաքի անւտրական դպրոցում, բայց շուտով ձանձրանալով այդ տեսակ ուսումից, որ բոլորովին չէր համապատասխանում իր հարուստ ու փայլուն յատկութիւններով օժտւած բնութեան, նա մտաւ համալսարան և այնտեղ գլխաւորապէս սկսաւ պարապել լեզւագիտութեամբ, փիլիսոփայութեամբ ու իրաւագիտութեամբ: Համալսարանում ամենից շատ նա գրաւեց գերմանական երկու մեծ փիլի-

սոփաներով՝ Յիխտէ և Հեգել. այս վերջինս եղաւ նրա ուսուցիչը փիլիսոփայութեան մէջ: Քաղաքականութեան մէջ նա յարեց դեմոկրատների (ռամկավարական) ամենաարմատական մասին, որ դեռ այն ժամանակ կոչւում էին «յեղափոխական»: Դեռ ուսանողական նստարանից նա սկսել էր մի գիտնական աշխատութիւն իօնեան փիլիսոփայութեան մասին, և նրա ուսումնասիրութիւնը Մուխն Հերակլիտի՝ փիլիսոփայութեան մասին աւելի վերջը նրա անունը հռչակեց գիտնական աշխարհում: Գեղեցիկ կերպով աւարտելով իր համալսարանական շրջանը, իր վերոյիշեալ աշխատութիւնների համար 1845 թ. նա գնաց Փարիզ, ուր ծանօթացաւ դերմանացի մեծ բանաստեղծ Հենրիխ Հէյնէի հետ, որ իր երիտասարդ նոր բարեկամի ընդունակութիւնների ու գիտութեան մասին խօսում է անսահման հիացումով ու զարմացումով: Վերադառնալով Բեռլին, Լասսալն ուղեց ընդունւել պրիվատ դօցէնտ և այդ առիթով մեծ կապեր ունեցաւ գրական ու գիտնական շրջանների հետ, որտեղ նա գտաւ սիրելի ընդունելութիւն: Մանաւանդ նշանաւոր լեզւագէտ Հուլբօլտը շատ բարեկամանում է նրա հետ և նրան ուրիշ կերպ չի անւանում, բայց եթէ «պատանի-հրաշք» (das Wunderkind): Լասսալը շարունակում էր պատրաստել իր աշխատասիրութիւնը Հերակլիտի մասին, որ լոյս տեսաւ միայն ինչը տարի յետոյ:

Նոյն 1845 թ. Երթնալում նա ծանօ-

Թացաւ մի անձի հետ, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նրա կեանքի վրայ: Այդ անձն է կոմսուհի Սօֆի դը Հացֆէլդ, որ այն ժամանակներում գրամական դատ ունէր իր ամուսնու դէմ, որից ուզում էր բաժանել: Շատ խելացի, ճարտարախօս ու անկախ բնաւորութեան տէր՝ կոմսուհին ուշադրութեամբ զբաղւում էր ժամանակակից քաղաքական ու սօցիալական մեծ հարցերով և չէր խուսափում ամենաձայրայեղ ու ամենահամարձակ գաղափարներից անգամ: Հասկանալի է, որ այդ անձն ու կասալը միմեանց հետ պէտք է կապւէին շատ սերտ ու բարեկամական կերպով, և այդ ժամանակից երիտասարդ գիտնականը իրան խօսք է տալիս անպատճառ գոհացում տալ իր բարեկամունու արդարացի պահանջին նրա ամուսնու վերաբերութեամբ: Այդ ժամանակներում մի դէպք է պատահում, որ կասալին բերում-դնում է դատարանում ամբաստանաճնների նստարանի վրայ: Դէպքը հետևեալն է: Իմացեց որ բարձունի դը Մէյէդօրֆ, որ սերտ յարաբերութիւններ ունէր կոմսուհու ամուսնու հետ, այս վերջինից պէտք է ընդունէր մի շատ հարուստ պարզ և այդ պատճառով կոմսուհու ու կոմսի միակ զաւակը պէտք է զրկւէր բոլոր ժառանգութիւնից: Կասալի բարեկամներից մէկը զայրացած դրանից, յղանում է «վայրենի միտք» և ուզում է իր ձեռքը դրել Սօֆի դը Հացֆէլդի մի արկղիկը, որ գտնւում էր բարձունիու մօտ և որի մէջ թւում էր նրան, թէ կային կարևոր

թղթեր դատի համար: Բայց ոստիկանութիւնը ձերբակալում է նրան, նրա հետ նաև կասալին, որին դատախազը մեղադրում է իբրև նախաձեռնող այդ գործի: Կասալն այդտեղ ինքն իրան պաշտպանելով, վեց ժաման ընթացքում մի ճառ է խօսում, որ սքանչելի է իր ճարտասանութեամբ, խորը, ոգևորւած ու հարուստ մտքերով և ազդու ու յարձակողական իր շնչոտերում կոմս դը Հացֆէլդի դէմ, որի մէջ նա մարմնացնում էր արիստոկրատիայիայի (ազնականութեան) բոլոր արատներն ու ապականութիւնը, և առիթ է գտնում խօսելու պրօլետարիատի ու սօցիալիզմի մասին: Աւելի վերջն արդէն բոլորովին պարզ եղաւ, որ դատարանական քննութիւնների գլխաւոր նպատակն էր պատժել ռամկավարական և այդ դատը դատախազի կողմից իսկապէս մի պատրւակ էր: Այնուամենայնիւ երդեալ դատաւորներն արդարացնում են կասալին: Այդ վճիռը հասարակութեան կողմից ընդունւում է անսկարագրելի խնդութեամբ: Բազմութիւնը ձեռքերի վրայ դուրս է հանում դատարանական սրահից կասալին և երբ այս վերջինս գալիս է Դիւսէլդօրֆ քաղաք, բնակիչներն իրանց խնդալից ճիչերով «խլացնում են նրա ականջը», ինչպէս արտայայտում է ինքը: Ժողովրդի ապագայ տրիբունի առաջին հասարակական մեծ յաղթանակն էր այդ:

Կոմսուհի դը Հացֆէլդի նշանաւոր դատն աւարտ ստացաւ իննը տարուց յետոյ՝ 1854 թ. նոյն իրան կոմսուհու և իր անընկճելի

պաշտպանի կատարեալ աջողութեամբ: 1848 թ. Լաւաւըն արդէն ամբողջովին մտաւ քաղաքական բուն շարժումների մէջ՝ աշխատակցելով նաև Կարլ Մարքսի «Neue Rheinische Zeitung» սօցիալիստական թերթին, որտեղ ղեկեղում էին արդէն Փր. Էնգելսի, Փրէյլիգրաթի, Շապպէրի, Վոլֆի և ուրիշ յայտնի սօցիալիստների գրութիւնները:

1849 թ. նոյեմբերին պրուսական կառավարութիւնն սկսաւ վճռական կերպով գործել Ազգային ժողովի դէմ: Համբերութիւնը հատած՝ ժողովը հակառակ քւէ տւաւ հարկերի նկատմամբ. կառավարութիւնը ստիպւած էր ուժով հաւաքել հարկերը: Այդ ժամանակ յեղափոխականները ջանք էին անում զինել ժողովրդին ընդդիմադրութեան համար: Այդ իմաստով յայտարարութիւններ ուղղեց ժողովրդին Կէօն քաղաքում Մարքսը՝ Շապպէրի և Շնէյդէրի հետ, և հէնց այդ իմաստով էլ սկսաւ գործել Լասսալը Դիւսսէլդորֆում ու սրա շրջականներում: Այդտեղից ծագեցան կառավարութեան մի շարք հալածանքները բէյնեան ադիտատօրների (գըրգոտիներ) դէմ: Դիւսսէլդորֆում ձերբակալւեց Լասսալը: Նա ամբաստանւում էր «քաղաքացիներին թաղաւորական իշխանութեան ղեկով ընդդիմադրելու գրգռման» մէջ: 1849 թ. մայիսին Լասսալը կանգնած էր Դիւսսէլդորֆի երգեալ դատաւորների առջև: Այս անգամ էլ նա ինքն էր իրան պաշտպանում: Այդտեղ նրա ասած ճառը XIX-րդ դարու քաղաքական ամենանշանա-

ւոր ճառերից մէկն է, որի մէջ համոզմունքի անյաղթ զօրութիւնը, խորին ատելութիւնը դէպի յետադիմութիւնն ու անասման սէրը դէպի ազատութիւնը, երկաթէ տրամաբանութիւնն ու գաղափարների բարձրութիւնը միախառնւած էին մի հազագիւտ, անկեղծ, փայլուն, զօրաւոր ճարտասանական ձևի հետ: Այդ ճառի ազդեցութիւնը դատարանի ու հասարակութեան վրայ շատ մեծ էր: «Նա պէտք է անպարտ հռչակեմ այստեղ միայն այն դէպքում, երբ ընդունելի թէ զէնքի կոչելը ժողովրդի իրաւունքն է ու պարտականութիւնը»: Անողորհ հեգնութեամբ նա հարեւածում էր «խաղաղ դիմադրականներին»՝ նրանց ընթացքն անւանելով «ստորաքարը», և յանցապարտ էր ներկայացնում թաղաւորական գահը, որ ջախջախում է ազգի ազատութիւնները: Այդ ճառում նա արդէն երկարօրէն և զարմանալի փայլուն կերպով ներկայացրեց իր պաշտպանած գաղափարներն ու սկզբունքները: Դատաստանը թէև նրան արձանագրեց իբրև «պատկանող սօցիալ-դեմօկրատական հանրապետութեան ամենավճռական կողմնակիցների թւին», բայց և այնպէս արդարացրեց: Սակայն պատժական ատեանը նրան մեղադրեց ոստիկանութեանը դիմադրելու մէջ և դատապարտեց վեցամսեայ բանտարկութեան:

Բանտում նա վերսկսեց իր գիտնական աշխատութիւնները, որ շարունակեց բանտից դուրս գալուց յետոյ մինչև վաթսունական

թւակահանները: Այդ ժամանակամիջոցում նա
 հրատարակեց մի շարք գիտնական աշխա-
 տութիւններ, ի միջի այլոց, Հերակլիտի
 մասին, որ նրան գիտնականի հռչակ տւաւ.
 «Փրանց-Փօն-Չակիւզէն» դրաման, որ նը-
 շանաւոր է իր քաղաքական թէօրիաներով,
 թէև տեւր իբրև դրամա, «Իտալիայի պա-
 տերազմը և Պրուսիայի կոչումը», որ նւիր-
 ւած է Իտալիայի ազատման խնդրին և որի
 մէջ նա ջերմ պաշտպան հանդիսանալով Ի-
 տալիայի գաւառների միացման և կազմու-
 թեան իբրև մի տէրութիւն, այդ միացումը
 համարում էր անհրաժեշտ նաև Գերմանիայի
 մանր իշխանութիւնների իրար հետ միու-
 թեան հասնելու, ինչ որ նա նկատում էր
 անհրաժեշտ գերմանական ժողովրդի առա-
 ջագիմութեան համար: Ապա լոյս ընծայեց
 մի քանի ուրիշ փիլիսոփայական, իրաւա-
 գիտական ու տնտեսագիտական աշխատու-
 թիւններ, որոնց մէջ արտափայլում են հե-
 ղինակի խոր գիտնականութիւնը և սօցիա-
 լիստական գաղափարները: Դրանց մէջ ա-
 մենանշանաւորներն են «Բանւորները պր-
 օգրամը» (Arbeiterprogramm), «Գիտութիւ-
 նը և Բանւորները», «Կապիտալ և Աշխա-
 տանք» (Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch
 oder Kapital und Arbeit). Այդ վերջինը լի-
 նելով նրա ամենազեղեցիկ աշխատութիւնը,
 որի մէջ նա գիտնական դրութիւններով
 քննադատում ու իսպառ ջախջախում է բուր-
 ժուագական տնտեսագիտական թէօրիաները
 և արտասովոր ուժեղ տրամաբանութեամբ

հաստատում սօցիալիստական տնտեսագի-
 տական թէօրիաների գիտնականութիւնը:

Այդ ժամանակամիջոցում սակայն Լասսա-
 լը չէր կարող բաւականանալ միմիայն իր
 գրասեղանի առջև նստած աշխատելով և ա-
 ուիթներ էին յայտնւում, երբ նա հրապա-
 րակային ճառեր էր խօսում հասարակական
 ու քաղաքական նիւթերի մասին և յարձակ-
 ւում էր բուրժուազիայի վրայ, իբրև մի
 դասակարգի, որ քաղաքականապէս ու տըն-
 տեսապէս շահագործում է բանւորներին:
 Հէնց այդ ժամանակ երբ պրուսական Ազ-
 գային ժողովի ու կառավարութեան մէջ
 միջադէպ է տեղի ունենում զօրքի նոր
 կազմակերպութեան մասին, Լասսալը հրա-
 պարակ է դուրս գալիս իր մի ճառով, որի
 մէջ յարձակելով բուրժուազիայի վրայ և
 ցոյց տալով նրա սխալներն ու վախկոտու-
 թիւնը, անց է կացնում մի գիտական թէօ-
 րիա սահմանադրական յարաբերութիւնների
 մասին: Այդ նշանաւոր ճառում, որ ստորև
 թարգմանօրէն ներկայացնում ենք հայ հասա-
 րակութեան—«Սահմանադրութեան էութեան
 մասին»,—Լասսալն ապացուցանում է որ
 իւրաքանչիւր երկրի քաղաքական կազմա-
 կերպութիւնը գոյանում, պայմանաւորում է
 նոյն երկրի ազգաբնակչութեան այլևայլ դա-
 սակարգերի ու խաւերի ոյժի միմեանց հետ
 ունեցած յարաբերութիւններով: Գրւած սահ-
 մանադրութիւնն այդ է ներկայացնում: Երբ
 որ փոխւում են զանազան դասակարգերի
 ունեցած ոյժի նոր յարաբերութիւնները,

դրա հետ անպատճառ պէտք է փոխել նաև քաղաքական կազմութիւնը, և ոյժի նոր յարաբերութիւնների հիման վրայ էլ կազմելով քաղաքական նոր կազմութիւն, պէտք է գրւի մի նոր՝ դրանց համապատասխան սահմանադրութիւն, հինը լինելով արդէն անպէտք փախաս: Բայց զորն է այն հիմնապատճառը, այն պայմանը, որ այդ ոյժի յարաբերութիւնների մէջ փոփոխութիւն է առաջացնում: Լասսալը պատասխանում է, թէ ժողովուրդների կեանքում կատարող անտեսական կերպարանափոխութիւնն է այդ: Օրինակ՝ միջին դարերում ազգային հարստութեան ամենազլխաւոր աղբիւրը հողն էր, և այդ պատճառով հողատէր ազնւականութիւնը բնական կերպով հանդիսանում էր տիրապետող դաս: Յարաբերութիւնների մէջ իրական ոյժը նրա կողմն էր: Երբ-որ մեծացան ու զարգացան քաղաքները՝ ոյժի յարաբերութիւնները փոխեցան, որովհետև քաղաքները նախ սկսան նեցուկ լինել միապետութեան, որ զսպում էր աւատական իշխանների կռիւները: Բայց որքան աւելի է զարգանում արդիւնաբերութիւնը, նոյնքան աւելի են մեծանում, առատանում ու աճում միջին դասի ոյժն ու կրթութիւնը, և այդ դպր վերջապէս գալիս է այն կէտին, որ խիստ կերպով ընդհարում է միապետութեան հետ. «հասարակութեան մէջ ծագում է 1848 թ. Մարտ 18-ը,» ընկնում է միահեծան, բացարձակ միապետութիւնը, առաջանում են ոյժի նոր յարաբերութիւններ, գրւում է նոր սահմանա-

դրութիւն, և այն: Այսպէս՝ գրւած սահմանադրութիւնը երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններին, իրական սահմանադրութեան արտայայտութիւնն է: Ուրեմն որպէսզի գրւած սահմանադրութիւնը լաւ ու հաստատուն լինի, նա պէտք է համապատասխան լինի երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններին, այդ իրական սահմանադրութեան: Եթէ չկայ այդ համակշռութիւնը գրւածի ու իրականի մէջ, ոչ մի միջոցով, ոչ մի խօսքով այլևս չի կարելի պահպանել գրւած սահմանադրութիւնը: Իրերի վիճակի, ոյժի իրական յարաբերութիւնների որոշ փոփոխութիւնն անպատճառ պահանջում է իր իմաստի համապատասխան սահմանադրութիւն. իսկ ոյժի իրական յարաբերութիւններն ի հարկէ կարող են փոփոխել միմիայն իրանց ներքին բնական տրամադրութեան, իրանց ընդհանուր զարգացման պատմական ընթացքի համեմատ և ոչ այլ կերպ:

Ահա այդ է «Մահմանադրութեան էութեան մասին» խօսւած ճառի գլխական հիմքը և գլխաւոր իմաստը:]

1848 թ. Լասսալը հիմնեց «Բանւորների ընդհանուր գերմանական ընկերութիւնը», որի նպատակն էր ձգտել ղէպի սօցիալիզմի յաղթութիւնը: Այդ ընկերութեան նախագահն ինքը լինելով, 1864 թ. մեկնելով ղէպի Շվեյցարիա, նախագահ հաստատեց իր բարեկամ Օտտօ Դամէրին և նոյն թւի յունիս ամսում Ֆրանկֆուրտ քաղաքում մի

ժողովրդային միտինգում (ժողովում) մի մեծ ու նշանաւոր ճառ խօսեց, որ մի ամբողջ յաղթանակ էր սօցիալիզմի համար: Դատապարտւած մի տարի բանտարկութեան իր մի բրօշուրի համար, որ հրատարակել էր 1863 թ. նա միջամտեց և մի կերպ կարողացաւ դատապարտութեան միջոցն իջեցնել մինչև վեց ամիս, և ապա մտածեց բանտ մտնել ձմեռը, իսկ ամառն անցաւ դէպի Վիլդբադ քաղաքը: Այդտեղ նա հանդիպեց մի անգլիացի երիտասարդ աղջկայ հետ՝ Հելէն դը Դէօննիդէնս, դուստր բաւարական մի դիպլոմատի (դիւանագէտի): Լասսալն այդ ժամանակ 38 տարեկան էր: «Բարձրահասակ, նուրբ, գունատ, նիհար,» — պատմում է նրա կենսագրողներէց մէկը. — «Ճերա սև աչքերը հրալի էին, նուրբ և հպարտ պրօֆիլով, վառվռուն խօսակից և երբ նա ոգեւորւում էր, ունէր մի յափշտակող ճարտասանութիւն: Կանայք նրան հաւանում էին, ինքըն էլ նրանց ոչ պակաս: Օրիորդ դը Դէօննիդէնսը շէկ, երազող, զգայուն, միլամաղձիկ էր, յատկութիւններ որ Լասսալը շատ էր սիրում: Քիչ վերջը նրանք միմեանց սիրեցին և երգեցան անպատճառ ամուսնանալ: Յետագայ օգոստոս ամսին Լասսալը գնաց Շվեյցարիայի ժընև քաղաքը, ուր գտնւում էր սիրած օրիորդն իր ծնողների հետ միասին: Լասսալն ուզեց գնալ այցելութեան օր. Դէօննիդէնսի հօր մօտ և խնդրել նրա աղջկայ ձեռքը: Դիպլոմատը նրան չընդունեց, անիծեց աղջկան և երգեց, որ երբէք չպի-

տի համաձայնէ այդ ամուսնութեան: Հելէնը յուսահատւած փախաւ տանից և գնաց Լասսալի մօտ, խնդրեց նրանից փախցնել իրան: Բայց նա ուզում էր բացարձակ կերպով ներս մտնել Դէօննիդէնսի ընտանիքը, և Հելէնին տարաւ ու յանձնեց նրա մօրը: Փոքր-ինչ պաղած Լասսալի այդ քայլից՝ երիտասարդ աղջիկը թոյլ տուաւ որ իրան տանեն ժընևից՝ «յուսահատւած, բայց հպտակւած»: Այդ անսպասելի լուրը Լասսալին մինչև խելագարութիւն կատաղացրեց: Նա չէր հաւատում, թէ Հելէնն իրանից պաղել և հպատակել է ծնողին և պնդում էր, թէ նրան հայրն է փախցրել հակառակ հէնց իրան Հելէնին: Նա ուզեց ազդել դիպլոմատի վրայ, ստացաւ այդ նպատակով մի յատուկ թուղթ Միւնխէնի արտաքին գործերի մինիստրից (նախարարից): Կոմսուհի Հացֆէլդըն էլ իր կողմից գնաց Մայէնս քաղաքի արքեպիսկոպոսի մօտ միջամտութիւն խընդրելու: Արքեպիսկոպոսը մեծ գովեստներով վերաբերեց դէպի Լասսալի տաղանդը, նրա գիտական աշխատութիւններն ու սօցիալիստական պրօպագանդան, թէև անհամաձայն նրա թէօրիաների հետ: Բայց ինչպէս ամուսնացնել մի քրիստոնեայ աղջիկ մի հրէայի հետ, և նա առաջարկեց, որ Լասսալը փոխէ իր կրօնը, ասելով, թէ այդ դէպքում գուցէ աջողութիւն լինի: Բայց արդէն ուշ էր: Հելէնը շտապով վճռել էր ամուսնանալ մի վալախ երիտասարդ բոյարի — բարօն Եանկօ դը Ռակովիցայի հետ և դրա մա-

սին հէնց ինքը հաղորդեց Լասսալին: Ամեն ջանք, կրակոտ, անհամբեր, համոզող նամակներ, հեռագիրներ՝ Լասսալի կողմից ուղարկւած աղջկան—ոչինչ չօգնեցին: Նա շտապեց ժընև, որտեղ այդ ժամանակները գտնուում էր Հելէնը և ուզեց այս վերջինի հետ տեսակցութիւն ունենալ: Հելէնը մերժեց: Խիստ խայթւած՝ Լասսալը վերաւորիչ ոճով բաւարարութիւն պահանջեց Հելէնի հօրից: Դիպլոմատին փոխարինեց դը Ռակովիցան, որի երկու մարտավիաները պահանջեցին Լասսալից վերադարձնել Հելէնից իր ստացած նամակները: Այդ ժամանակ որոշեց մենամարտել: 1864 թ. ապրիլի 28-ին տեղի ունեցաւ մենամարտութիւնը ժընևի մօտ Կարուժ կոչւած փոքրիկ քաղաքի մօտերքը: Առաջի փոխադարձ կրակից Լասսալն ընկաւ մահամերձ վիրաւոր: Երեք օրից յետոյ նա վախճանւեց: Իր սերտ բարեկամուհի տիկինը դը Հացֆէլդը նրա մարմինը տարաւ Գերմանիա: Մարմնի այդ գնացքը մի յաղթական թափօր էր ամբողջ ճանապարհին: Երբ-որ անցնում էին Մայէնսով, կազմեց մի մեծ ու շքեղ ծիսակատարութիւն: Վախենալով այն մեծ իրարանցումից, որ այդ ցոյցերն առաջացրել էին սօցիալիստական կուսակցութեան մէջ, Կօլօն քաղաքում, յանուն Լասսալի ընտանիքի, ոստիկանութիւնը գրաւեց հանճարեղ ագիտատօրի դազազը և տարաւ նրան Բրեսլաւ, ուր թաղւեց նա հրէական գերեզմանոցում:

«Դիւխաւոր քաղաքներում բանւորական ըն-

կերութիւնները ցանկացան պատուել նրա յիշատակը թաղման ծիսակատարութիւններով, որոնց մէջ մեծ տրիբունը ներկայացուեց իբրև սօցիալիզմի նահատակն ու սուրբը: Տպաւորութիւնն այնքան խոր էր, որ ժողովրդի մէջ շատ-շատերը կարծեցին և կարծում են այժմ էլ, թէ նա մեռած չէ և թէ նա կը վերադառնայ իր փառքի մէջ՝ իբրև Մեսսիա՝ նախագահելու մեծ յեղափոխութեան և մարդկային հասարակութեան վերակազմակերպութեան»:

VII

Աւարտելով մեր ընդհանուր համառօտ տեսութիւնը սօցիալիզմի պատմականի վրայ, որպէս և Ֆերդինանդ Լասսալի գործունէութեան, կեանքի ու նրա ներկայ «Ճառի» իմաստի մասին, անցնենք այժմ խօսելու ընդհանուր Հայութեան արդի պատմական վիճակի ու դատի մասին: Դժբաղդարար տեղի սղութեան պատճառով մեր այս տեսութիւնը կը լինի դարձեալ համառօտ:

Սոյն յառաջաբանում մեր յայտնած գաղափարներից եկանք, ի միջի այլոց, նաև այն եզրակացութեան, թէ մի ժողովրդի մէջ կեանքի հասարակական-քաղաքական պայմանների փոփոխութեան պահանջ է ծագում միայն այն ժամանակ, երբ նրա կեանքի սնտեսական պայմաններում սկսում է առաջանալ օրգանական, ներքին փոփոխութիւն: Տնտեսական, նիւթական պայմանները միշտ

պահանջում են իրանց իմաստի համապատասխան քաղաքական-հասարակական պայմաններ, կառուցւածք: Երբ այս վերջիններն այլևս յայտնուում են արգելք, խոչընդոտ տնտեսական նոր ծագող պայմանների բնական ընթացքի, բնական զարգացման համար, անխուսափելի կերպով նրանք պէտք է ընկնեն, պէտք է վերանան:

Տնտեսական այդպիսի մի ներքին կերպարանափոխութիւն կատարւում է այժմ ընդհանուր Հայութեան մէջ: Ամբողջ Հայութիւնն իր տնտեսական պայմաններով ներկայումս գտնուում է այդպիսի պատմական բոպէյում, երբ այդ պայմաններն աւելի ու աւելի քայքայւում են և տեղի տալիս նոր պայմաններին: Գիւղական մանր սեփականատիրութիւնն ու տնտեսութիւնը՝ գնալով աւելի ու աւելի կորցնում են իրանց նախկին մեծ ծաւալից: Խրւած անվճարելի պարտքերի մէջ, ծանրաբեռնւած հարկերով, որոնց սիստեմը (եղանակը) միանգամայն աւերիչ է և հարւած հարւածի վրայ է հասցնում գիւղական արդիւնաբերութեան՝ աւելի ու աւելի սահմանափակելով գիւղացու ձեռքով մշակւած հողի ծաւալը և նւազեցնելով, օր. թիւը քայ Հայաստանում, արդիւնաբերութեան քանակութիւնը, հարկերի հատուցումը լինելով դրամով, մինչդեռ դրամի խիստ պակասութիւնը միւս կողմից, — այդ պայմաններում հողն իրապէս դարձել է գիւղացու համար ոչ միայն ծանր բեռ, որ չի տալիս ոչ մի շահ, այլև մի չարաբաստիկ

գործիք, որ ծառայում է միայն շահագործողներին — կառավարութեան, կալւածատէրերին, վաշխառուներին, պաշտօնեաներին: Եւ այդ հողն աւելի ու աւելի ընկնում է գիւղացու ձեռքից, անցնելով կամ վաշխառու, վաճառական, ունևոր, կալւածատէր դասակարգի ձեռքը և կամ ընկած է անմշակ: Գիւղացիներն էլ շարունակ թողնում են իրանց հօրենական արհեստը, թողնում են հողը և պանդխտում զէպի արդիւնաբերական քաղաքները, որտեղ նրանք ուրիշ գործ չեն կարող անել, եթէ ոչ միայն գտնել գործ օրավարձով: Նրանք դառնում են այդպիսով վարձու բանտրներ: Ճիշտ է, որ այդպիսիներից շատերը տակաւին բոլորովին չեն կորցրած իրանց հողը, որ ժամանակի ընթացքում է միայն կամաց-կամաց ընկնում վաշխառուի, կալւածատէրի, վաճառականի ձեռքը պարտքերի փոխարէն, բայց դա միայն ժամանակի խնդիր է: Բացի դրանից, ճիշտ է սակայն, որ կան, ընդհակառակն, ամբողջ գաւառներ էլ, ուր գիւղացիների մէջ զգացւում է հողի խիստ պակասութիւն և կամ ուր գիւղացին սեփական հող չունի իսկապէս, այլ աշխատաւոր է կալւածատէրերի մօտ: Իրողութիւնն այն է, որ գիւղացիներից շատերն արդէն կորցրել են իրանց հողը, ուրիշները կորցնելու վրայ են, մինչդեռ դրանց հաշին վաստակում են գիւղացի դասի բարեկեց փոքրամասնութիւնը և ունևոր դասակարգը: Այդ ամբողջ պրօցէսը պատմականօրէն անխուսափելի է իբրև հետևանք

մի կողմից Հայութեան մէջ մուտք գործող արդիւնաբերական աւելի կատարելագործւած միջոցների, որ գտնուում են ունեւոր դասասակարգի ձեռքում և միւս կողմից կառավարութեան այն հարկային ֆինանսական սխտեմի, որ տիրապետում է նրանում: Այդպիսով գիւղացի դասի մի մասը, միշտ աւելի ու աւելի աճող քանակութեամբ, ըստիպւած է լինում իր ապրուստը հայթայթելու համար, իր պարտքերը վճարելու յուսով, պանդխտել արդիւնաբերական քաղաքներ և շարունակ բազմացնել վարձու բանւորների, պրօլետարիատի թիւը, որ արդէն ուղղակի կերպով գտնուում են գործարանատէրերի, կալուածատէրերի և առհասարակ ունեւոր դասակարգի անմիջական ու խիստ շահագործութեան տակ: Այդպիսով Հայութեան մէջ առաջանում է մի նոր դասակարգ, որ այսօր գտնւելով իր սկզբնաւորութեան մէջ, ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ առևտրականութեան ու արդիւնաբերութեան աւելի զարգացման մեր մէջ, երևան կը գայ իբրև արդէն լիովին կազմւած մի դասակարգ, բանւոր, պրօլետարիատ դասակարգ, որ իր տնտեսական շահերով կատարելապէս հակառակ է ունեւոր դասակարգին: Միւս կողմից նոյն շաւղի վրայ է նաև արհեստաւոր դասը, որ եւրոպական ու ներքին արդիւնաբերութեան մեքենայական սխտեմի դէմ մրցել անկարող լինելով, այժմ արդէն քայքայւում է և շարունակ աւելի քայքայւելով, դարձեալ անցնում է պրօլետա-

րիատի շարքը: Արդիւնաբերական քաղաքներում արդէն հիմա էլ տասնեակ հազարների են հասնում հայ վարձու բանւորների թիւը:

Ժողովրդի ստորին խաւերի տնտեսական պայմանները պատճառ լինելով նոյն այդ խաւերի շարունակ քայքայման և կամացկամաց նրանցից կազմելով մի նոր դասակարգ՝ մի կողմից, միւս կողմից ընդհակառակը՝ նպաստում են մի ուրիշ դասակարգի կազմութեան և, այն է՝ խոշոր վաճառականների, կալւածատէրերի, գործարանատէրերի, բանկատէրերի, մի խօսքով՝ ունեւորների, բուրժուազիա դասակարգի: Եւ մինչդեռ գիւղացի դասը շարունակ քայքայւում ու աւերւում է, բուրժուայ ունեւոր դասակարգն, ընդհակառակը՝ անդադար զօրանում է հէնց այդ առաջին դասի հաշիւն, և, թէև համեստ շրջանակում, որքան այդ թոյլ են տալիս տիրապետող տէրութիւնների միապետական կարգերը, աւելի ու աւելի է ձեռք բերում յայտնի առանձնաշնորհումներ, արտօնութիւններ՝ լինի այդ թիւը քաց Հայաստանում թէ Ռուսաստանում— կովկասում: Այդ նոր զօրացող դասակարգն անդադար աւելի ու աւելի է գատուում ժողովրդի ստորին խաւերից, ընդունում է աւելի որոշ կերպարանք, ներկայանում է հասարակութեան մէկ ինքնուրոյն մասը, որ իր տնտեսական շահերով ուղղակի հակառակ է ժողովրդային ընդհանրութեան առհասարակ և բանւոր դասակարգին մասնա-

և որապէս: Շահագործել, շահագործել աւելի
 ու աւելի խիստ կերպով ժողովրդային աշ-
 խատաւոր ընդհանրութեանը—ներքին իմաս-
 տը, ձգտումն ու տենդենցիան է բուրժուայ
 ունևոր դասակարգի: Արդիւնաբերութեան
 միջոցները, որ աւելի ու աւելի են անցնում
 նրա ձեռքը, աշխատաւոր ընդհանրութեանը
 ենթարկում են այդ շահագործութեան և
 տեղի տալիս խիստ հակառակութեան այդ
 երկու դասակարգերի միջև: Որքքան աւելի
 զարգանայ մեր մէջ արդիւնաբերութիւնը,
 որքան նա ընդունէ խոշոր կերպարանք—
 գործարանական ու կալւածատիրական,—
 նոյնքան աւելի կը վերանայ գիւղական մա-
 նրը սեփականատիրութիւնը՝ աւելի ու աւե-
 լի տեղ տալով խոշոր սեփականատիրու-
 թեան, նոյնքան աւելի կը քայքայւի արհես-
 տաւոր դասն իր փոքրիկ արհեստանոցով,
 ուր ինքն աշխատաւոր է՝ աւելի ու աւելի
 տեղ տալով գործարաններին: Գործարան
 ու խոշոր սեփականատիրութիւն, մի խօս-
 քով խոշոր արդիւնաբերութիւն ասել, նշա-
 նակում է ասել մերենայազոր զարդիւնաբե-
 րութիւն: Իսկ արդիւնաբերութեան այդ
 գործիքները — մեքենայ, ընդարձակ հող,
 գործարան—ունենալու համար պահանջոււմ
 է նիւթական մեծ ոյժ՝ կապիտալ, որ գտնոււմ
 է միայն ունևոր դասակարգի ձեռքում: Ու-
 բեմն խոշոր արդիւնաբերութեան զարգա-
 ցումն առաջացնում է ունևոր դասակարգի
 աւելի զօրացումն ու զարգացումն, իսկ այս
 վերջինի աւելի զարգացումը, հետևաբար,

պէտք է զարգացնէ պրօլետարիատի թիւը՝
 գիւղացի ու արհեստաւոր դասերին ջախջա-
 խելով իր նիւթական աւելի մեծ զօրու-
 թեամբ, շահագործելով նրանց և միւս կող-
 մից իր գործարանների աշխատանքի պէտք
 ունենալու պատճառով:

Այդ է այն պատմական բնական պրօցէսը,
 որ սկսել է տեղի ունենալ Հայութեան մէջ
 և որի առաջադիմական ընթացքն անխուսա-
 փելի է և միևնոյն ժամանակ ինքն էլ պայման
 Հայութեան ընդհանուր առաջադիմութեան:
 Հայութեան մէջ ծագող տնտեսական այդ
 նոր յարաբերութիւններն իրանց շարունակ
 զարգացումով ազգին աւելի ու աւելի կը
 դատեն երկու մասի, երկու դասակարգերի՝
 բուրժուայ և պրօլետարիատ, որոնք հէնց
 այժմ, իրանց կազմութեան ներկայ սկզբ-
 բնաւորութեան մէջ, ունեն միմեանց հա-
 կառակ տնտեսական շահեր, որ գնալով
 աւելի ու աւելի կորոշւեն և վերջը կըստա-
 նան արդէն սուր կերպարանք:

Կայ սակայն մի քաղաքական պահանջ, որ
 ընդհանուր է ունևոր Հայ դասակարգին և
 ժողովրդային ընդհանրութեան շահերի հա-
 մար: Այդ պահանջն է տիրող կարգերի ու-
 ճնչացումը, որոնք իրանց կառավարչական,
 հարկային ու ֆինանսական սիստեմներով
 (ձեւերով) վերոյիշեալ երկու դասերի զար-
 ցացման ու շահերի համար էլ արգելք են,
 աւերիչ են, ֆրասակար են և իրանց էու-
 թեամբ անհամապատասխան են Հայութեան
 մէջ ծագող տնտեսական նոր յարաբերու-

թիւններին: Նրանք այլևս պահանջում են հասարակական-քաղաքական նոր, բոլորովին տարբեր կարգեր՝ համաձայն այդ նոր յարաբերութիւնների էութեան, ներքին տըրամադրութեան: Ահա հէնց այդ նոր յարաբերութիւններն են, որ պատմական բեմի վրայ են հանել Հայկական դատը, որ Հայութեան տնտեսական և դրա զօրութեամբ ուրեմն նաև քաղաքական-հասարակական ընդհանուր առաջադիմութեան ու զարգացման դատն է: Այդ դատն այսօր լուծելու մի միակ ճանապարհ ունի—Հայութիւնը պէտք է ձեռք բերէ քաղաքական ազատութիւններ, կառավարչական սահմանադրական կարգեր, իբրև անհրաժեշտ միջոց, որ տնտեսական ծագող կերպերն են պահանջում իրանց զարգացման համար: Հայկական դատն այսօր յեղափոխական գործ է առաջացրել Հայութեան մէջ և այդ յեղափոխութիւնը քաղաքական է, այսինքն նրա անմիջական նպատակն ու հետևանքն է յեղափոխել Հայութեան վրայ տիրապետող քաղաքական կարգերը:

Հայութեան ներկայ տնտեսական իրականութեան միջոցին և պատմական այդպիսի ըուպէյում ինչո՞ւն է կայանում այն հայերի, այսինքն սօցիալիստների, մարքսիստների, գործունէութիւնն ու դերը, որ առաջնորդում են միմիայն ժողովրդային աշխատաւոր ընդհանրութեան շահերով, որոնք պաշտպան են այդ ընդհանրութեան տնտեսական, քաղաքական ու սօցիալական պատմական ձգձգումներին: Հայ սօցիալիստները պէտք է

ձգտեն ձեռք բերել ընդարձակ քաղաքական ազատութիւններ, սահմանադրական-նամկավարական կարգեր, որոնք են միայն համաձայն ժողովրդային ընդհանրութեան ներկայ շահերին՝ ինտերէսներին, և ոչ թէ այնպիսի սահմանադրական դրութիւն, որ ի վերջոյ դառնայ միմիայն այլևայլ քաղաքական, տնտեսական առանձնաշնորհումների ու արտօնութիւնների կարգեր յօգուտ Հայութեան միայն ունեւոր ու վարիչ գասակարգի: Ժողովրդային ընդհանրութիւնը պէտք է ձգտէ ձեռք բերել իրան համար քաղաքական ընդարձակ իրաւունքներ, որոնք ամեն-մի չափահաս հայ քաղաքացուն միջոց տան ուղղակի կերպով լինելու ընտրող ու ընտրելի կառավարչական մարմիններում և Օրէնսդիր ժողովում (Ազգային ընդհանուր ժողովում), որպէսզի ժողովրդային աշխատաւոր ընդհանրութիւնը կարողանայ ուղարկել իր ներկայացուցիչներին: Ուրեմն Օրէնսդիր ժողովը պէտք է լինի հանրաժողովրդային: Ընդհանուր եւ ուղղակի ընտրութեան իրաւունք, որից էլ կախւած են մամուլի, խղճի, խօսքի, ժողովումների, ընկերութիւնների և այլ քաղաքական ազատութիւններ—ահա թէ որոնք պէտք է լինեն այսօր մեր քաղաքական ամենազլխաւոր պահանջները՝ համաձայն ժողովրդային ընդհանրութեան քաղաքական շահերի:

Ունենալով այդպիսի քաղաքական անմիջական պահանջներ, որ պահանջներն են ժողովրդային ընդհանրութեան շահերի, ի՞նչ աշխատութիւններով պէտք է ձգտէ հայ սօ-

ցիալիստը նրանց իրագործման: Մենք գիտենք ազգերի պատմութիւնից, որ ամեն-մի յեղափոխական պատմական բուպէյում ժողովրդային ընդհանրութիւնն է, ժողովուրդն է յեղափոխութեան անհրաժեշտ ու ամենաառաջնակարգ ոյժը. ժողովուրդն է, որ թափել է իր արիւնը, մոռացել է իր անձը, նահատակել է պատերազմներում և իր հրզոր բազուկով ազգերի համար ճանապարհ բացել դէպի յառաջադիմութիւն, դէպի զարգացում, դէպի ազատութիւն: Բայց սակայն իրան բաժին միշտ հասել է թշուառութիւն տիրապետել է նրան օտարը, տիրապետել է նրան իր «հարազատ» թագաւորը, իր ազգի աղնւականութիւնը, տիրապետել են նւրան ունեւոր ու վարիչ դասակարգերը. միշտ նա ինքը եղել է այդ ամենի կաթնատուկովը և այն զէնքը, որ այդ տիրապետող դասակարգերը գործ են ածել իրար դէմ մղած կռիւններում: Երբէք չի եղել օրինակ, որ յեղափոխութիւնն անողն ու յաղթանակողը չլինի ժողովուրդը, բայց նրա այդ ընթացքից օգտւողը գրեթէ միշտ եղել են ուրիշ դասակարգեր: Ներկայ պատմական բուպէյում ժողովուրդն ընդհանուր առմամբ կարող է և պէտք է գիտակ լինի իր շահերին, իր օգտին, իր պատմական դերին: Ի՞նչ կարող ենք եզրակացնել դրանից. այն՝ որ ինչքան ներում են հանգամանքները՝ ժողովրդի ձեռքը տալ այնպիսի զէնք, որ նպաստաւոր է նրա շահերին: Ներկայումս այդ զէնքն է, որ հայ սօցիալիստը պէտք է տայ հայ ժո-

ղովրդային աշխատաւոր ընդհանրութեան: Բացատրել աշխատաւոր ընդհանրութեանն իր պատմական դերը, իր սօցիալական-քաղաքական խնդիրներն ու շահերը, զարգացնել նրա դասակարգային գիտակցութիւնը, լուսաբանել ու որոշել նրան իր քաղաքական իւրաքանչիւր պահանջը և այդպիսով դարձնել կողմնակից նրան իր շահերի համապատասխան յեղափոխութեան. պատրաստել նւրա այդ անելիք յեղափոխութիւնը, և պրօպագանդայի ու ագիտացիայի հետ միաժամանակ համախմբել ու կազմակերպել նրա ոյժերը մի ընդհանուր կազմակերպութեան մէջ: Ահա այդպիսի գործունէութիւն ու ընթացք ունենալով, հայ յեղափոխականները կարող են ասել բարձրաձայն.— Մենք ժողովրդի համար ենք, ժողովուրդն էլ մեզ հետ է և ժողովրդի արած յեղափոխութիւնը կը լինի նրա յաղթանակը:

ՍՍ. Հ Մ Ա. Ն Ա. Դ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա. Ն

Է Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Ա Ս Ի Ն

ձառ՝ խօսւած Բեռլինում՝ քաղաքացիների
նահանգական ժողովում

1862 թ.

Պարոններ.

Հրաւիրւած լինելով սոյն յարգելի ժողովում ձառ խօսելու, ես ընտրեցի մի նիւթ, որ իբրև լիովին ժամանակակից, արդէն ինքն ըստ ինքեան պէտք է արժանանայ ձեր ուշադրութեան: Ես կը խօսեմ Սահմանադրութեան էութեան մասին:

Նախ պէտք է նկատեմ, պարոններ, որ իմ ձառը պէտք է լինի կատարելապէս գիտական: Այսուամենայնիւ, կամ աւելի ճիշտ՝ հէնց այդ պատճառով ձեզնից իւրաքանչիւրը կը կարողանայ սկզբից մինչև վերջը հետեւել ու լիովին հասկանալ նրան:

Պարոններ, որովհետև, ճշմարիտ գիտականութիւնը—արժէ յիշեցնել այդ—կայանում է ոչ այլ բանում, եթէ ոչ մտքի այն պարզութեան մէջ, որ՝ առանց նախապէս ենթադրութիւններ անելու, քայլ առ քայլ ամեն բան դուրս

է բերում ինքն իրանից և այդ պատճառով էլ անյաղթելի կերպով տիրում է ամեն մի ուշադիր ունկնդրի խելքին:

Մտքի այդ պարզութիւնը պէտք չունի ոչ մի կանխակալ համոզումների ունկնդիրների կողմից: Ընդհակառակն, ինչպէս ասացի, կայանալով ոչ այլ բանում, եթէ ոչ ամեն կանխակալ ենթադրութիւնների կատարեալ բացակայութեան մէջ և ամեն բան էլ դուրս բերելով ինքն իրանից, նա չի կարող տանել կանխակալ համոզումներ: Նրա պահանջն էլ հէնց այն է, որ ունկնդիրներն իրանց հետ չբերեն արդէն նախապէս կազմած՝ հաստատ կարծիքներ, որ նրանք որքան էլ յաճախ մտածած ու դատած լինէին նիւթի մասին, այդուհանդերձ այժմ նորից սկսէին ուսումնասիրել նրան, իբրև թէ դեռ ևս ոչինչ որոշ ու հաստատ բան չգիտեն նրա մասին, որ նրանք գոնէ ուսումնասիրելու միջոցին մի կողմ թողնեն այն բոլորը, ինչ որ սովորել են մտածել այդ նիւթի մասին:

Այսպէս ուրեմն այժմ ես սկսում եմ ձառ այս հարցով ի՞նչ է սահմանադրութիւնը. ինչո՞ւմն է կայանում սահմանադրութեան էութիւնը:

Ե Ներկայումս ամեն մարդ առաւօտից մինչև ուշ երեկոյ խօսում է սահմանադրութեան մասին: Բոլոր լրագիրներում, բոլոր շրջաններում, բոլոր պանդոկներում խօսքը հէնց միմիայն սահմանադրութեան մասին է:

Սակայն եթէ ես լրջօրէն հարցնելու լինեմ, թէ ինչո՞ւմն է կայանում սահմանադրու-

թեան էութիւնը, իմաստը, խիստ երկիւղեմ կրում, որ այդ բազմաթիւ դատողներէց շատ քչերը միայն ընդունակ կը լինեն բաւարար պատասխան տալու:

Այդ հարցը տրւած միջոցին շատերը պէտք կըզգան ընկնելու պրոուսական օրէնքներէ 1850 թ.-ի ժողովածուի վրայ և նրանից տեղեկանալու պրոուսական սահմանադրութեան մասին:

Բայց դուք տեսնում էք, որ այդ իմ հարցիս պատասխանը չէ: Չէ որ այդ ժողովածուի մէջ ամփոփւած է միայն յայտնի առանձին պարունակութիւնը, այն է՝ պրոուսական սահմանադրութեան, և ուրեմն նա չի կարող պատասխան տալ այն հարցին, թէ ինչո՞ւն է կայանում սահմանադրութեան էութիւնը, հասկացողութիւնն առհասարակ:

Եթէ այս հարցն առաջարկելու լինեմ մէկ իրաւաբանի, նա ինձ կը պատասխանի այսպէս՝ «Սահմանադրութիւն անւանում է այն պայմանագիրը, որ երդումով կապուած է թագաւորի ու ժողովրդի միջև և որով որոշւում է երկրի օրէնադրութեան ու կառավարութեան հիմնական սկզբունքները»: Կամ որովհետև կան և հանրապետական սահմանադրութիւններ, նա կը պատասխանէ՝ աւելի ընդհանուր որոշում տալով. «Սահմանադրութիւնը երկրում յայտարարւած հիմնական օրէնքն է, որով այդ ազգի մէջ հաստատում է հասարակաց իրաւունքի կազմակերպութիւնը»:

Բայց բոլոր այս և սոյնանման ձևական,

իրաւաբանական բացատրութիւնները նոյնքան հեռու են իմ հարցի իսկական պատասխանից, որքան և նախորդ պատասխանը: Դրանք բոլորը տալիս են միայն արտաքին նկարագրութիւնը այն բանի, թէ ինչպէս է կազմուած սահմանադրութիւնը և ի՞նչ է անում նա, առանց բացատրելու թէ ի՞նչ է սահմանադրութիւնը: Նրանք տալիս են միայն կրիտիկոսներ—յատկանիշներ, նշաններ, որոնցով կարելի է արտաքուստ ու իրաւաբանական կերպով ճանաչել սահմանադրութիւնը: Բայց նրանք չեն ասում մեզ, թէ ինչո՞ւն է կայանում սահմանադրութեան էութիւնը, հասկացողութիւնը: Այդ պատճառով էլ նրանք մեզ թողնում են կատարեալ անգիտութեան մէջ այն բանի մասին, թէ մի յայտնի սահմանադրութիւն լա՞ւ է թէ վատ, հնարաւոր է թէ անհնարին, հաստատ է թէ անհաստատ: Այդ բոլորի մասին մենք կարող կը լինէինք դատել միայն այն ժամանակ, երբ իմանայինք՝ թէ ինչո՞ւն է կայանում ընդհանրապէս սահմանադրութեան էութիւնը. այն ժամանակ մենք կը կարողանայինք վճռել, թէ համապատասխանո՞ւմ է արդեօք այս-ինչ յայտնի սահմանադրութիւնն այդ էութեանը և կամ չը պիտի վերաբերուէր և ունի դէպի նա: Այն ինչ այդ տեսակ իրաւաբանական արտաքին մեկնութիւնները երբէք մեզ չեն որոշում սահմանադրութեան էութիւնը. մեկնութիւններ՝ որոնք միատեսակ կերպով վերադրելի են ամեն-մի թղթի կտորին, որ կրում է ազգի, կամ ազգի ու

Թագաւորի ստորագրութիւնը և յայտարարուում իբրև սահմանադրութիւն, ինչ որ էլ լինէր նրա՝ այդ թղթի կտորի բովանդակութիւնը: Սահմանադրութեան միայն հասկացողութիւնն է ծառայում իբրև աղբիւր ամբողջ սահմանադրական արևեստի և ամբողջ սահմանադրական իմաստութեան, որոնք բղխում են նրանից, կարծես, կատակով, ինքն ըստ ինքեան, ինչպէս դուք այժմ կը համոզւէք զբանում, երբ մենք կը գտնենք այդ հասկացողութիւնը:

Ուրեմն այսպէս. կրկնում եմ՝ ինչ բան է սահմանադրութիւնը. ինչո՞ւմն է կայանում սահմանադրութեան էութիւնը, հասկացողութիւնը:

Մենք դեռ չգիտենք այդ, որովհետև այդ պատասխանը դեռ պէտք է գտնենք՝ փրնտուելով նրան ամենքս միատեղ: Որպէսզի գտնենք, դիմենք այն մեթօդին, որին հարկաւոր է դիմել ամեն անգամ, երբ մարդ ցանկանում է որոշ գաղափար կազմել որևէ առարկայի մասին: Այդ մի շատ հասարակ մեթօդ է, պարոններ: Այդ կայանում է նըրանում, որ մենք համեմատում ենք այն առարկան, որի հասկացողութիւնն ենք փրնտուում, մէկ ուրիշ համասեռ առարկայի հետ և աշխատում ենք՝ չնայած զբանց համասեռութեանը, որքան կարելի է պարզ ու որոշ կերպով ըմբռնել նրանց մէջ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը:

Դիմելով այդ մեթօդին, ես այս տեսակ

հարց եմ դնում. ինչ տարբերութիւն կայ սահմանադրութեան եւ օրէնքի միջև:

Սահմանադրութիւնը և օրէնքն էսպէս՝ ակնյայտնի է, համասեռ են: Սահմանադրութիւնը պէտք է օրէնքի ոյժ ունենայ. հետևաբար, նա պէտք է լինի միևնոյն ժամանակ և օրէնք: Սակայն նա պէտք է լինի ոչ միայն օրէնք, այլ աւելի, քան օրէնք: Ուրեմն այստեղ տարբերութիւն էլ կայ: Հարաւոր փաստեր հաստատում են, որ տարբերութիւն յիրաւի գոյութիւն ունի, որ սահմանադրութիւնը պէտք է լինի ոչ միայն պարզապէս օրէնք, այլ աւելի, քան օրէնք: Օրինակի համար՝ երբ նոր-նոր օրէնքներ են հրատարակում, դուք այդտեղ ոչ մի վատ բան չէք տեսնում: Ընդհակառակն, դուք գիտէք, որ ամեն տարի շատ թէ քիչ նոր օրէնքներ անհրաժեշտ են: Մինչդեռ չի կարելի ոչ մի նոր օրէնք հրատարակել առանց զբանով փոփոխելու արդէն գոյութիւն ունեցող օրինական յարաբերութիւնները: Մի նոր օրէնք, որ ոչ մի փոփոխութիւն չի մտցնում արդէն եղած օրինական յարաբերութիւնների մէջ, աւելորդ էլ կը լինէր, նրա հրատարակելը ոչ մի միտք էլ չէր ունենալ ու չէր հրատարակել:

Այսպէս՝ դուք ոչ մի վատ բան չէք տեսնում, երբ փոփոխում են օրէնքները, այլ ընդհակառակը՝ դուք գտնում էք, առհասարակ, որ այդ կառավարչական հաստատութիւնների իսկական դերն է՝ Բայց հէնց որ ձեռք են տալիս սահմանադրութեան, դուք

կատարում ու պոռում էք. «Չեւր միք տալ սահմանադրութեան»: Ո՞րտեղից է ծագում այդ զանազանութիւնը: Եւ այդ զանազանութիւնը մինչ այն աստիճան անհերքելի է, որ միքանի սահմանադրութիւնների մէջ ուղղակի օրէնքով սահմանւած է. «այս սահմանադրութիւնը փոփոխութեան ենթարկել չի կարելի»: միւսներում ասում է՝ փոփոխել կարող է օրէնսդիր ժողովի միայն ձայների երկու-երրորդ մասը և ոչ պարզ մեծամասնութիւնը: Կան և այնպիսիները, որոնց մէջ տրամադրւած է, որ օրէնսդիր ժողովը՝ մինչև իսկ միացած միւս բոլոր կառավարչական իշխանութիւնների հետ, իրաւունք չունի փոփոխութիւններ անելու սահմանադրութեան մէջ, այլ կարող է միայն առաջարկել այդ փոփոխութիւնները. իսկ այդ կատարելու համար՝ արդէն պէտք է յատկապէս ad hoc դրա համար ժողովրդից ընտրւի ներկայացուցիչների նոր ժողով:

Այս փաստերը ցոյց են տալիս, որ ժողովուրդների ընդհանուր զգացման համաձայն՝ սահմանադրութիւնը պէտք է լինի ինչ-որ աւելի սուրբ, աւելի հաստատուն ու անփոփոխելի, քան սովորական օրէնքը:

Ուրեմն կրկին հարցնում եմ՝ ինչ՞ով է տարբերում սահմանադրութիւնը սովորական օրէնքից:

Այդ հարցին սովորաբար պատասխանում են՝ «սահմանադրութիւնը մի պարզ օրէնք չէ միւսների նման, այլ նա երկրի հիմնական օրէնքն է»: Շատ կարելի է, պարոններ,

որ այդ պատասխանի մէջ անորոշ ձևի տակ ծածկւած կայ ճշմարտութիւն: Բայց այդ ձևն այնքան մութ է, որ նրանում այդ պատասխանը ոչ մի բանի չի ծառայում: Անմիջապէս ծագում է մի ուրիշ հարց՝ իսկ ի՞նչ տարբերութիւն կայ օրէնքի և հիմնական օրէնքի միջև: Ուրեմն դուրս է գալիս որ մի քայլ անգամ առաջ չենք գնացել: Այժմ մեզ մօտ երևան եկաւ միայն մի նոր անուն՝ հիմնական օրէնք: Բայց նա ոչ մի կերպ մեզ չի օգնում, քանի որ չգիտենք, թէ ինչ տարբերութիւն կայ հիմնական օրէնքի և միւս օրէնքի միջև:

Փորձենք՝ արդեօք աւելի չէ՞նք մօտենում գործին, եթէ քննենք թէ ինչ մտքեր են պարունակւում «հիմնական օրէնք» անւան մէջ. ուրիշ խօսքով՝ հիմնական օրէնքն ինչ՞ով պէտք է տարբերւի միւս օրէնքներից, որպէսզի արդարացնէ իր հիմնական օրէնք կոչումը:

Հիմնական օրէնքը պէտք է, հետևապէս՝

1) Լինի մէկ օրէնք աւելի խոր, քան միւս սովորական օրէնքը. այդ ցոյց է տալիս նոյնիսկ նրա «հիմնական» անունը: Բայց նա պէտք է նոյնպէս.

2) Իբրև հիմնական օրէնք, լինի միւս օրէնքների հիմքը, այսինքն հիմնական օրէնքից պէտք է ծագեն միւս օրէնքները, որպէսզի նա նրանց հիմքը կազմէ: Ուրեմն հիմնական օրէնքը պէտք է գործող լինի նաև բոլոր միւս սովորական օրէնքներում:

3) Բայց այն բանը, որ հիմք ունի, էջ

կարող ազատօրէն լինել կամ այսպէս, կամ այնպէս. նա պէտք է լինի ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ կայ: Նրա հիմքը չի թող տալիս նրան լինել ուրիշ կերպ: Միայն այն, ինչ հիմքի վերայ չի դրւած և ուրեմն պատահական է, կարող է լինել այնպէս, ինչպէս որ է և կամ, թերևս, նոյնիսկ ուրիշ կերպ: Բայց այն ամենը, ինչ ունի հիմք, անհրաժեշտաբար այն է, ինչ որ է: Օրինակ՝ մոլորակներն ունեն յայտնի ընթացք. այդ ընթացքը կամ ունի մի որոշող հիմք կամ չունի: Եթէ այդ հիմքը չկայ, ուրեմն ընթացքը պատահական է և ամեն-մի բոլոր կարող է լինել ուրիշ տեսակ: Բայց եթէ այդ հիմքը կայ, և ինչպէս բնագէտներն ասում են, այդ հիմքը արեգակի ձգողական զօրութիւնն է, դրանով արդէն հաստատւած է, որ մոլորակների ընթացքը որոշւած ու կանոնաւորւած է հիմքով՝ արեգակի ձգողական զօրութեամբ, այնպէս որ նա չի կարող այլ կերպ լինել, եթէ ոչ այնպէս, ինչպէս որ կայ: Հետևաբար, հիմք խօսքի իմաստի մէջ կայ գործող անհրաժեշտութեան միտքը, մի այն տեսակ գործող ոյժի միտք, որի շնորհիւ հիմք ունեցող բանը պէտք է լինի ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ կայ:

Այսպէս՝ եթէ սահմանադրութիւնը երկրի հիմնական օրէնքն է, ուրեմն նա այնպիսի բան է, որ մենք պէտք է որոշենք աւելի մանրամասնօրէն, կամ, ինչպէս առայժմ գտանք՝ նա մի գործոն ոյժ է, որ երկրի միւս բոլոր օրէնքներն ու իրաւական հաստատութիւններն անհրաժեշտաբար զարձնում է

այն, ինչ որ նրանք են—սա մեզ համար լոյսի առաջին ճառագայթն է, պարոններ, —այնպէս որ այդ ժամանակից երկրում չի կարող հրատարակել ոչ մի օրէնք, բացի Անց այդ օրէնքներից:

Մակայն կայ արդեօք երկրում մի բան, պարոններ. — այդ հարցը տալուց լոյսը սկսում է աւելի ու աւելի տարածւել.—կայ արդեօք երկրում որևէ որոշող գործոն ոյժ, որ այնպէս ազդէր երկրում հրատարակող բոլոր օրէնքների վրայ, որ նրանք մինչև մի յայտնի աստիճան լինէին անհրաժեշտաբար ոչ այլ տեսակ, եթէ ոչ այն, ինչ որ են:

Օ՛, ի հարկէ, պարոններ, այդպիսի մի բան կայ, և այդ բանը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յայտնի հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւնները:

Ոյժի իրական յարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունեն իւրաքանչիւր հասարակութեան մէջ, կազմում են այն ազդեցիկ գործոն գոյութիւնը, որ որոշում է նոյն հասարակութեան բոլոր օրէնքներն ու իրաւական հաստատութիւններն այնպէս, որ նրանք իրանց գլխաւոր գծերում չեն կարող լինել ուրիշ կերպ, քան այնպէս, ինչպէս կան:

Շտապում եմ բացատրել այդ հասկանալի օրինակով: Ի հարկէ այն ձևով, ինչպէս ես եմ ներկայացնում նրան, այդ օրինակը ճիշտ է, և կատարելապէս անխրադործելի: Բայց չխօսելով արդէն նրա մասին, ինչ աւելի ստորև մենք, գուցէ, կը տեսնենք, թէ ինչպէս նոյն օրինակը կատարելապէս ի-

բաղործելի է մի ուրիշ ձևով, առայժմ այս-
բան կասեմ, որ բանը նրանում չէ, թէ ար-
դեօք կարո՞ղ է պատահել այդպիսի մի բան,
այլ միայն նրանում, որ այդ օրինակով ու-
սումնասիրենք իրերի բնութիւնը, որ կարող
է երևան գալ, եթէ նա՛ այդ օրինակը պա-
տահէր:

Չեզ յայտնի է, պարոններ, որ Պրուսիայ-
ում օրէնքի ոյժ ունի միայն այն, ինչ հրա-
տարակլած է օրէնքների ժողովածուի մէջ:
Այդ ժողովածուն տպագրւում է Դեկէրի
արքունական գլխաւոր տպարանում: Օրէնք-
ների բնագիրները պահուում են արքունական
յայտնի արխիվներում. իսկ օրէնքների տը-
պագրւած ժողովածուներն ուրիշ արխիվնե-
րում, գրադարաններում ու գրավաճառա-
նոցներում:

Ենթադրենք ուրեմն, որ պատահում է մի
ահագին հրդեհ, Համբուրգի հրդեհի նման,
և որ այդ ժամանակ այրւում են բոլոր ար-
խիվները, գրադարանները, գրավաճառանոց-
ները և Դեկէրի արքունական գլխաւոր տը-
պարանը: Ենթադրենք, որ հանգամանքների
տարօրինակ գուգաղիպութեամբ միևնոյն է
պատահում նաև միւս քաղաքներում, ուր
այրւում են և այն մասնաւոր գրադարան-
ները, որտեղ կային այդ ժողովածուի օրի-
նակներից, այնպէս որ ամբողջ Պրուսիայում
մի հատ օրէնք չի մնում իր իսկական ձևով:

Այդպիսով երկիրը կը գրկէր իր օրէնք-
ներից և նրան ուրիշ բան չէր մնալ անելու,

բայց եթէ ձեռնարկելու նոր օրէնքների կազ-
մութեան:

Այժմ ի՞նչպէս էք կարծում, պարոններ,
կարելի կը լինէր այդ դէպքում վարել կա-
մայարան, շինել կամայաբար նոր-նոր օ-
րէնքներ՝ սւմ գլխին ի՞նչպէս որ փչէր:

Տեսնենք:

Իիցուք թէ դուք ասէիք՝ օրէնքները ո-
չնչացած են, եկէք նոր օրէնքներ շինենք և
արդէն այլևս չտանք միապետութեանն այն
դիրքը, որ նա ունէր մինչև հիմա. կամ թէ՛
նոյնիսկ էլ չտանք նրան ոչ մի դիրք»:

Թագաւորն ամենահանգիստ կերպով կը
պատասխանէ զրան. — «Օրէնքները ոչնչա-
ցան, բայց ի՞նչ փոյթ: Իրապէս զօրքն էլի
ինձ է հպատակում. գնում է, ուր որ ես եմ
հրամայում. իրապէս իմ մի հրամանով զի-
նարանների ու զօրանոցների հրամանատար-
ները կը տան թնդանօթներ, թնդանօ-
թածիդ գնդերը նրանցով դուրս կը գան փո-
ղոց. ես յենւելով այդ իրական ոյժի վրայ՝
չեմ ուզիլ, որ դուք ինձ տաք ուրիշ դիրք,
եթէ ոչ այն, ինչ որ ցանկանում եմ ինքս»:

Տեսնում էք, պարոններ, թագաւորը, ո-
րին հպատակւում են զօրքերն ու թնդա-
նօթները, կազմում է սահմանադրութեան
մի մասը:

Կամ դիցուք թէ դուք ասէիք՝ «մենք, բո-
լոր պրուսացիներս, թւով 18 միլիօն ենք:
Այդ 18 միլիօնի մէջ կայ խոշոր կալւածա-
տէր-ազնւականների մի աննշմարելի ասի:
Մենք չենք հասկանում, թէ ինչո՞ւ խոշոր

հողատէրերի այդ չնչին ափը նոյն ազդեցութեան տէրը պէտք է լինի, որքան մենք՝ 18 միլիոնս միասին, և կազմէ ազնւականների ժողովը, որ իրաւունք ունենայ քննելու ամբողջ ազգի կողմից ընտրւած ներկայացուցիչները վճիռները և մերժելու այդ վճիռները՝ հէնց որ նրանք ունենում են որևէ արժէք: Դիցուք թէ դուք այդպէս խօսէիք և ասէիք՝ «մենք բոլորս էլ «պարոններ» ենք և չենք ուզում ազնւականների առանձին ժողով»:

Տարակոյս չկայ, պարոններ, որ խոշոր կարածատէր-ազնւականները չէին կարող ձեր դէմ դուրս բերել իրանց գիւղացիներին: Ընդհակառակը՝ նրանց, երևի, գլխաւոր հոգսը կը լինէր ամենից առաջ փախչել իրանց գիւղացիների ձեռքից:

Բայց խոշոր հողատէր-ազնւականները միշտ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել թագաւորի ու արքունիքի վրայ և՛ շնորհիւ այդ ազդեցութեան նրանք այնպիսի հեշտութեամբ իրանց պաշտպանութեան համար կարող կը լինէին ձեր դէմ ուղարկել զօրքերն ու թնդանօթները, որ ասես իբր այդ ոյժն անմիջական կախում ունենար նրանցից:

Տեսնում էք, պարոններ, ազնւականութիւնն էլ, որ թագաւորի ու արքունիքի վրայ ազդեցութիւն ունի, կազմում է սահմանադրութեան մի մասը:

Կամ ենթադրենք զրա հակառակը. թագաւորն ու ազնւականութիւնը միացած ցանկանում են վերահաստատել միջնադար-

րեան էսնաֆական դրութիւնը և այն էլ ոչ միայն մանր արհեստներում, ինչպէս միքանի տարի սրանից առաջ մասամբ իսկապէս ճգնում էին, այլ այնպիսի ծաւալով, որպիսի ծաւալով գոյութիւն ունէին միջին դարերում, այսինքն հասարակութեան բոլոր արդիւնաբերութեան մէջ, ուրեմն նաև խոշոր արդիւնաբերութեան, մեքենական արդիւնաբերութեան մէջ: Չեզ յայտնի է որ միջնադարեան էսնաֆական սիստեմի ժամանակ խոշոր կապիտալը չէր կարող արդիւնաբերել, չէին կարող գոյութիւն ունենալ գործարանական, մեքենական արդիւնաբերութիւն, որովհետև այդ սիստեմի մէջ ամեն տեղ, օրինակ, որոշւած է աշխատանքի ճիւղերի օրինաւոր սահմանաւորութիւն, թէկուզ իրար շատ մօտ ու հարազատ ճիւղերի, և ոչ մէկ արդիւնաբերող չէր կարող երկու այդ տեսակ ճիւղեր միացնել: Ծեփոզն իրաւունք չունէր ճեղքեր ծեփելու, երկաթագործները անվերջանալի դատեր ունէին փականագործների հետ, սենեակի պատերի վրայ թղթեր կպցնողը չէր կարող իր գործի մէջ դնել ներկարարին: Բացի դրանից, էսնաֆական (համքարական) կարգերում օրէնքով ճշտօրէն որոշւած էր իւրաքանչիւր արդիւնագործողի արդիւնաբերութեան չափը, և ամեն մի քաղաքում, ամեն մի արհեստում իւրաքանչիւր վարպետ կարող էր բանացնել բանւորներին՝ օրէնքով սահմանւած յայտնի հաւասար թիւ միայն:

Ինչպէս տեսնում էք, միայն այս երկու

պատճառները բաւական են, որ խոշոր արդիւնաբերութիւնը—մեքենական արդիւնաբերութիւնը չկարողանայ մի օր անգամ գոյուցութիւն ունենալ էնաֆական սիստեմի մէջ: Խոշոր արդիւնաբերութեան համար անհրաժեշտ են.

1) աշխատանքի զանազան ճիւղերի միացումն խոշոր կապիտալի ձեռքի տակ.

2) ընդարձակ, մասսային արդիւնաբերութիւն և ազատ մրցութիւն, ուրեմն և անսահման թուով բանող ձեռքեր:

Ի՞նչ դուրս կը գար, եթէ այսուամենայնիւ ցանկանային այսօր ներմուծել էնաֆական կարգերը:

Պպ. Բօրզիգ, էգիլս և միւս բամբակի, մետաքսի և այլ խոշոր գործարանատէրերը կը փակէին իրանց գործարանները և կարձակէին իրանց բանուորներին. մինչև անգամ երկաթուղու վարչութիւնները ստիպւած կը լինէին նոյնն անելու. վաճառականութիւնն ու արդիւնաբերութիւնը կանգ կառնէին, արհեստների շատ վարպետներ մասամբ ըստիպւած, մասամբ բարի կամքով կարձակէին իրանց աշխատանքի և ժողովրդային այդ ամբողջ ահազին մասսան, ընդհանրութիւնը դուրս կը թափւէր փողոցները՝ պահանջելով հաց ու աշխատանք. նրա ետևից կանգնած կը լինէր խոշոր բուրժուազիան, հրահրելով նրան իր ազդեցութեամբ, ոյժ տալով նրան իր նշանակութեամբ, պահպանելով նրան իր զրամներով, և կը պայ-

թէր կռիւը, որի մէջ յաղթանակը չէր կարող գօրքի կողմը լինել:

Դ Ուրեմն ինչպէս տեսնում էք, պարոններ, Բօրզիգն ու էգիլսը, առհասարակ խոշոր արդիւնաբերողները, նոյնպէս կազմում են սահանադրութեան մի մասը:

Կամ ենթադրենք թէ կառավարութիւնը ցանկանար այն տեսակ մի միջոցի դիմել, որ կատարելապէս վիրաւորիչ է խոշոր բանկատէրերի շահերին. ենթադրենք, թէ կառավարութիւնն ասէր օրինակ՝ «Թագաւորական բանկն այլևս չպիտի ծառայէ, ինչպէս մինչև հիմա էր անում, խոշոր բանկատէրերն ու կապիտալիստներին, որոնց ձեռքին է առանց այն էլ բոլոր փողն ու բոլոր վարկը և որոնք այժմ իրանք մենակ կարող են իրանց ստորագրութեամբ բանկից վարկ ըստանալ, այսինքն միայն իրանք են ստանում վարկը. Թագաւորական բանկը չպիտի աւելի եւս թեթնացնէ վարկը դրանց համար, այլ պէտք է ծառայէ այն բանին, որ վարկը մատչելի դարձնէ աղքատ ու միջակ կարողութեան տէր մարդկանց. այդ պատճառով էլ հարկաւոր է վարկին այնպիսի կազմակերպութիւն տալ, որ ունենայ այդ հետևանքը: Կաջողէ՞ր այդ, պարոններ:

Ի հարկէ ապստամբութեան շարժառիթ չէր լինիլ այդ, բայց և այնպէս ներկայ կառավարութեան համար այդ անկարելի կը լինէր:

Կառավարութիւնը, պարոններ, երբեմն կարիք է ունենում այնպիսի զրամական միջոց-

ների, այն էլ այնպիսի ահագին դրամական միջոցների մէջ, որպիսին նա չի յանդգնում ժողովել հարկերով: Այդպիսի դէպքերում նա սկսում է ուտել իր ապագայ միջոցները, այսինքն փոխառութիւններ է անում և դրանց տեղը պետական թղթեր է տալիս: Դրա համար նրան հարկաւոր են բանկատէրեր: Ճիշտ է, ժամանակի ընթացքում այդ պետական թղթերի մեծ մասը կրկին անցնում է ազգի ունեւոր դասակարգի ու մանր կապիտալիստների ձեռքը, բայց դրա համար ժամանակ է հարկաւոր, շատ անգամ երկար ժամանակ: Մինչդեռ կառավարութեանը փող պէտք է նոյն ընդհանր և միանգամից կամ շատ կարճ ժամանակամիջոցում, դրա համար նրան պէտք են միջնորդներ, որոնք տային նրան ամբողջ հարկաւոր գումարը և յանձն առնէին պետական թղթերի տակաւ առ տակաւ վաճառումը հասարակութեան, ըստ որում յայտնի շահ են վերցնում իրանց համար՝ արեւստաբար բարձրացնելով թղթերի գինը բօրսաներում: Այդ միջնորդների դերը կատարում են բանկատէրերը և այդ պատճառով կառավարութիւնը նրանց քէֆին չի դիպչում:

Ուրեմն, տեսնում էք, պարոններ, որ բանկատէրեր Մենդելսոն, Շիկլէր, առհասարակ բօրսան ևս սահմանադրութեան մասն են կազմում:

Կամ ենթադրենք, թէ կառավարութիւնը ցանկանար քրէական մի օրէնք հրատարակել, որով—ինչպէս Չինաստանում—որդու

գործած գողութեան համար պատժում է հայրը: Այդ հնարքը հնարք էլ կը մնար. որովհետև եթէ իրագործէր, խիստ կը զայրացնէր հասարակական զարգացումը, հասարակական զիտակցութիւնը: Բոլոր պաշտօնեաների, մինչև անգամ զաղանի խորհրդականների բերանները բաց կը մնային, և հէնց իրանք ազնւականների ժողովի անդամներն իսկ այդ օրէնքը դատապարտելի կը գտնէին: Դուք տեսնում էք, պարոններ, որ յայտնի սահմաններում հասարակական զիտակցութիւնը, հասարակական զարգացումը նաև իր մասն ունի սահմանադրութեան մէջ:

Կամ դիցուք թէ կառավարութիւնը վճռում է բաւականութիւն տալ ազնւականութեան, բանկատէրերին, խոշոր արդիւնաբերողներին ու խոշոր կապիտալիստներին, բայց դրա փոխարէն ցանկանում է բուրժուազիային ու բանւորներին զրկել քաղաքական ազատութիւնից: Օ՛, ի հարկէ, պարոններ, ժամանակաւորապէս այդ կը յաջողէր. մենք արդէն տեսել ենք, որ այդ յաջողում է և աւելի յետոյ առիթ կունենանք մի ակնարկ ձգտելու դրա վրայ:

Բայց ենթադրենք այսպիսի մի դէպք. յանարձ ուղեցին մանր բուրժուազիային ու բանւորներին զրկել ոչ միայն քաղաքական, այլև անձնական ազատութիւնից, այսինքն ուղեցին յայտարարել նրանց անձնապէս ոչ ազատ, ճորտեր կամ հպատակներ կալածութիւնների ձեռքի տակ, ինչպէս եղել է շատ ընկերներում հեռաւոր միջին դարերի ընթաց-

քում: Կը յաջողէ՞ր այդ, պարոններ: Ո՛չ, այդ չէր յաջողել, եթէ այդ նպատակով միանային ամենքն իսկ՝ և՛ թագաւորը, և՛ ազնւականները, և՛ ամբողջ խոշոր բուրժուազիան: Տեսնելով այդ՝ դուք կասէիք. «ո՛չ, աւելի լաւ է մեզ կոտորեն, բայց այդ տանել անկարող ենք»: Աշխատաւորները դուրս կը գան փողոցները՝ չնայած որ Բօրզիգն ու Էգեկը չեն փակիլ իրանց գործարանները, ամբողջ մանր բուրժուազիան կերթայ նրանց օգնութեան, որովհետեւ յաղթութեամբ դիմադրել նրանց միացմանը կը լինէր շատ դժուար. ուրեմն դուք տեսնում էք, պարոններ, որ ամենածայրայեղ դէպքերում դուք ամենքդ էլ սահմանադրութեան մի մասն էք: Այսպէս՝ մենք տեսանք, պարոններ, թէ ի՞նչ բան է երկրի սահմանադրութիւնը. դա երկրում եղած՝ ոյժի իրական յարաբերութիւններն են:

Իսկ ի՞նչ է այն, որ սովորաբար «սահմանադրութիւն» է կոչուում: Ի՞նչ բան է իրական սահմանադրութիւնը: Այժմ ինքներդ տեսնում էք, պարոններ, թէ ի՞նչ է այդ:

Ոյժի այդ իրական յարաբերութիւններն արձանագրուում են թղթի վրայ, արտայայտուում են զրաւոր կերպով և մի անգամ որ զրեցան թղթի վրայ՝ նրանք արդէն ո՛չ թէ պարզապէս ոյժի իրական յարաբերութիւններ են, այլ իրաւունքներ, իրաւական հաստատութիւններ, և ով որ համարձակուում է նրանց դէմ գործելու—պատժուում է:

Այժմ, պարոններ, ձեզ յայտնի է նոյնպէս,

թէ ի՞նչպէս են թղթի վրայ անցնում ոյժի իրական յարաբերութիւնները, ինչպէս են նրանք փոխուում և դառնում իրաւական յարաբերութիւններ:

Ի հարկէ չեն գրում՝ պ. Բօրզիգը սահմանադրութեան մասն է, պ. Մենդելսոնը սահմանադրութեան մասն է կայն. այդ բոլորն արտայայտուում է շատ աւելի քաղաքավարի կերպով:

Օրինակ՝ եթէ ուզենան տնօրինել, որ մի ավի խոշոր արդիւնաբերողներն ու խոշոր կապիտալիստները տէրութեան մէջ պէտք է ունենան նոյնքան և դեռ աւելի ոյժ, քան բոլոր քաղաքացիները, բանւորներն ու գիւղացիները միասին վերցրած, այդ բանը սակայն չեն գրել ուղղակի և բաց կերպով. այլ այդ նպատակով կը հրատարակեն մի օրէնք, նման 1849 թ.-ին շնորհած երեքդասեան ընտրողական օրէնքի, որով ամբողջ երկիրը կը բաժանեն ընտրողների 3 դասի վրայ՝ նրանց վճարած տուրքերի քանակութեան համեմատ, որ իր կողմից որոշուում է ի հարկէ նրանց կայքերի չափով:

Պաշտօնական ցուցակներին նայելով, պարոններ, 1849 թ. կառավարութեան ձեռքով կազմած այդ երեքդասեան տուրքի հրատարակելուց յետոյ ամբողջ Պրուսիայում այն ժամանակ կային.

3,255,600 համայնական (communal) ընտրողներ, որոնք բաժանվում էին երեք դասի վրայ հետեւեալ կերպով.

Ամբողջ Պրուսիայում ընտրողական ա-

ոսլին դասին պատկանում էր 153, 808 ընտրող՝ երկրորդին, 409, 945, երրորդին՝ 2,691,950:

Պարոններ, կրկնում եմ, որ այս թւերը առնւած են պաշտօնական ցուցակներից:

Դրանցից դուք տեսնում էք, որ Պրուսիայում 153, 808 հ. խոշոր հարուստները նոյնքան քաղաքական իշխանութիւն ունեն, որքան 2, 691, 950 քաղաքացի, զիւղացի ու բանւոր միասին. յետոյ՝ որ այդ 153, 808 խոշոր հարուստները և 409, 945 երկրորդ դասը կազմող չափաւոր հարուստներն ունեն ուղիղ երկու անգամ աւելի քաղաքական իրաւունքներ, քան ամբողջ մնացած ազգը, այնպէս որ 153, 808 խոշոր հարուստները և 409, 945 չափաւոր հարուստների կէսը միասին վերցրած արդէն ունեն աւելի մեծ քաղաքական իրաւունքներ, քան չափաւոր հարուստների միւս կէսը՝ երրորդ դասին պատկանող 2, 691, 950 հոգու հետ միասին:

Դրանից դուք տեսնում էք, պարոններ, որ այսպիսով վերջիվերջոյ դուրս է գալիս այն, ինչ որ եթէ ուղղակի գրւի սահմանադրութեան մէջ անքաղաքավարի խօսքերով. — հարուստը 17 անգամ աւելի քաղաքական իրաւունքներ (իշխանութիւն) պէտք է ունենայ, քան միւս քաղաքացին, կամ թէ՛ մի հարուստ նոյնքան իշխանութիւն պէտք է ունենայ, որքան 17 հոգի միւս քաղաքացիներից»:

Մինչև այդ երեքդասեան ընտրողական օ-

րէնքի հրատարակելը մեզ մօտ գոյութիւն ունէր 1848 թ. ապրիլի 8-ի օրէնքով սահմանւած ընտրողական ընդհանուր իրաւունքը, որի զօրութեամբ ամեն-մի քաղաքացի՝ հարուստ թէ աղքատ անխտիր, ունէր հաւասար քաղաքական իշխանութիւն, հաւասար իրաւունք՝ մասնակցելու տէրութեան նպատակի ու կամքի որոշման մէջ: Դրանում դուք տեսնում էք, պարոններ, միքիչ առաջ իմ ասած խօսքերիս հաստատութիւնը, այսինքն այն՝ որ դժբաղդարար շատ հեշտ է ձեզնից—քաղաքացիներիցդ ու բանւորներիցդ—խլել ձեր քաղաքական ազատութիւնը, եթէ դեռ ուղղակի ու արմատական կերպով ձեռք չտան ձեր անձնական բարեկեցութեանը, սեփականութեանն ու անձին: Դուք առանց դժւարութեան թոյլ տեցիք խլել ձեզնից ընտրողական իրաւունքը, և մինչև այսօր՝ այդ իրաւունքը վերադարձնելու համար՝ դեռ ոչ մէկ ազիտացիայի խօսք չի եղել:

Յետոյ եթէ ուզում են սահմանադրութեան մէջ պայման դնել, թէ ազնւական-հողատէրերի մէկ աննշան թիւը նոյնքան իրաւունքների տէր լինի, որքան ունեն բոլոր հարուստ, չափաւոր ու չունևոր դասակարգերը միասին, որքան ունեն բոլոր երեք դասերի ընտրողները միասին, այսինքն որքան ունի ամբողջ ազգը,—այդ էլ դարձեալ չեն արտայայտիլ երբէք ուղղակի անքաղաքավարի կերպով. որովհետև՝ միանգամ ընդ միշտ աչքի առաջ ունեցէք, պ.պ., բոլորը՝ ինչ որ պարզ և ուղղակի է, կոպիտ ու ան-

քաղաքակիրթ է:—Սահմանադրութեան մէջ կը գրեն այսպէս.—հին ու հաստատուած հողատիրութեան ներկայացուցիչներէց՝ միքանի ոչ էական յաւելածով հիմնուած է ազնականների ժողովը, որի համաձայնութիւնն անհրաժեշտ է՝ իրական, վաւերական դարձնելու համար այն բոլոր վճիռները, որ կայանում են պատգամաւորների (երեսփոխական) ժողովում, որ ամբողջ ազգի ներկայացուցիչն է: Այդպիսով մէկ փոքր հին հողատէրերին այնպիսի քաղաքական իշխանութիւն է տրուում, որ գերակշռում է ամբողջ ազգի և նրա բոլոր դասակարգերի միածայն կամքը:

Միևնոյն կերպով, երբ ուղում են, որ թագաւորը մենակ նոյնքան, կամ մինչև իսկ շատ աւելի մեծ քաղաքական իշխանութիւն ունենայ, քան ընտրողների 3 դասը, քան ամբողջ ազգը՝ մինչև անգամ ազնական հողատէրերի հետ միասին վերցրած, այն ժամանակ այսպէս են անում:

Սահմանադրութեան 47-րդ յօդուածում գրուում է. «Թագաւորն է նշանակում զինւորական բոլոր պաշտօնեաներին», իսկ 108-րդ յօդուածում աււած է. «Զօրքը՝ սահմանադրութեան հաւատարմութեան երդում չի տալիս»: Սոյն յօդուածին կից կառուցուում է մի թէօրիա, որ սկզբունքով իսկապէս դուրս է գալիս այդ յօդուածի մտքից,—թէօրիա՝ թէ թագաւորի ունեցած զիւրքը զօրքի վերաբերութեամբ բոլորովին այն չէ, ինչ որ է նրա զիւրքը տէրութեան միւս հաստատութիւն-

ների վերաբերմամբ, և թէ զօրքի վերաբերմամբ թագաւորը ոչ միայն թագաւոր է, այլև ինչ-որ ուրիշ, բոլորովին տարբեր, խորհրդաւոր, անյայտ մի բան, որ նշանացոյց անելու համար յօրինում են «զինւորական թագաւոր», Kriegsherr անունը: Այդ խորհրդածութիւններից այն է դուրս գալիս, որ պատգամաւորների ժողովը կամ ազգը ոչ մի գործ չունի զօրքի հետ, որ զօրքի գործերում ու կազմակերպութեան մէջ նա չպիտի խառնուի, այլ միայն նրան պահելու համար դրամ պիտի տայ: Եւ պէտք է խոստովանել—ճշմարտութիւնն ամենից բարձր է—որ այդ թէօրիան, յիրաւի, յայտնի չափաւոր հիւժք ունի սահմանադրութեան 108-րդ յօդուածում: Հաստատելով թէ զօրքը չպիտի տայ հաւատարմութեան երդում սահմանադրութեան, ինչպէս այդ ստիպւած են անել բոլոր պետական ծառայողներն ու ինքը թագաւորը, սահմանադրութիւնը դրանով ընդունում է սկզբունքով, որ զօրքը սահմանադրութիւնից դուրս է կանգնած եւ նրա հետ ոչինչ ընդհանուր կապ չունի, որ նա վերաբերում է միմիայն ու բացառապէս թագաւորի անձնաւորութեանը եւ ոչ թէ երկրին:

Միանգամ հաստատուած է, որ թագաւորն է նշանակում զօրքի բոլոր պաշտօնեաներին և որ զօրքը վերաբերում է դէպի նա առանձին կերպով: Հէնց միակ դրանով արդէն թագաւորին տրուում է ոչ միայն նոյնքան, այլ տասն անգամ աւելի քաղաքական իշխանութիւն, քան ունի երկիրն իր ամբողջութեամբ,

մինչև անգամ այն դէպքում, երբ իրապէս երկրի իսկական ոյժը տասը, քսան, յիսուն անգամ աւելի մեծ լինէր զօրքի ոյժից: Այդ առերևոյթս նկատուող հակասութեան պատճառը շատ պարզ է:

Թագաւորի իշխանութեան քաղաքական միջոցը—զօրքը—կազմակերպւած է միշտ ժողովւած՝ պատրաստ, հիանալի կերպով վարժւած կարգապահութեան, ամեն-մի ըոպէ պատրաստ գործելու. մինչ ընդհակառակն՝ ազգի մէջ ամփոփւած ոյժը, թէև իրապէս անհամեմատ աւելի մեծ, բայց կազմակերպւած չէ, պարոններ. ազգի կամքը և մասնաւոր վճռականութեան այն աստիճանը, որին հասել է այդ կամքը, միշտ դիւրութեամբ չի իմացել իր անդամների կողմից: Այդ պատճառով ոչ-ոք ճշտօրէն չգիտէ, թէ որքան մարդ կը գնայ իր ետեւից: Բացի դրանից՝ ազգը չունի կազմակերպւած ոյժի գործիքները, սահմանադրութեան այդ այնչափ կարևոր հիմքերը, որոնց մասին ևս արդէն յիշեցի վերև, այսինքն թնդանօթները: Ճշմարիտ է, նրանք ձեռք են բերում քաղաքացիների դրամով, ճշմարիտ է, նրանք պատպատրաստում ու կատարելագործում են շնորհիւ հասարակութեան մէջ զարգացում ստացող գիտութիւնների՝ ֆիզիկայի, տեխնիկայի, ևայլն: Ուրեմն, հէնց միակ նրանց գոյութիւնն արդէն ցոյց է տալիս, թէ որքան մեծ է քաղաքացիական հասարակութեան ոյժը, թէ որքան մեծ առաջադիմութիւններ են արել գիտութիւնները, տեխնիկական ար-

ւեստները, գործարանական եղանակների ու ամեն տեսակ աշխատանքի ճիւղերը: Բայց հէնց այստեղ էլ ակամայից յիշում ես Վիրգիլիոսի մի ոտանաւորի յայտնի սուղը.— Sic vos non vobis—«Ի ու ես շինում այդ, բայց ոչ քեզ համար»: Թնդանօթները պատրաստում են միայն կազմակերպւած ոյժի համար. այդ պատճառով երկիրը գիտէ, որ ընդհարման դէպքում իր այդ «մանուկներին», իր ոյժի այդ վկաներին կը տեսնէ իր դէմ: Ահա թէ ինչու աւելի փոքրիկ, բայց կազմակերպւած ոյժը շատ անգամ աջողում է յաղթահարել ազգի աւելի մեծ, բայց ոչ կազմակերպւած ոյժին, մինչև որ վերջապէս տեսնելով, որ արդէն չափից դուրս երկարում է ազգային գործերի կառավարութիւնն ի ֆլաս ազգին, վերջինս վճռում է դիմադրել կազմակերպւած փոքրիկ ոյժին իր ոչ կազմակերպւած գերազանց ոյժով:

Այսպէս՝ պարոններ, այժմ մենք երկրի երկու սահմանադրութիւնների էութիւնն էլ գիտենք. նրա իրական սահմանադրութեան՝ որ երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններն են, և նրա զբաղող սահմանադրութեան, որին առաջինից զանազանելու համար, եթէ կուզէք, կարող ենք թէկուզ թղթի կտոր անւանել:

Իրական պայմանադրութիւն՝ իրական սահմանադրութիւնը, ունեցել է ամեն-մի երկիր ամեն ժամանակ, ինչպէս ինքներդ անմիջապէս կը հասկանաք: Չկայ մի կանխակալ համոզում աւելի սխալ, աւելի անմիտ եղ-

րակացութիւնների տանող, քան ընդհանրացած, տիրող կարծիքը, թէ իբր սահմանադրութիւնը միայն նորագոյն ժամանակների բացառիկ առանձնայատկութիւնն է: Իւրաքանչիւր երկիր նոյնքան անհրաժեշտօրէն ունի որևէ իրական պայմանադրութիւն կամ սահմանադրութիւն, որքան իւրաքանչիւր մարմին, իւրաքանչիւր օրգանիզմ, որ անպատճառ կազմած է այսպէս կամ այնպէս, որևէ լաւ թէ վատ, կազմութիւն ունի: Ուրովհետև չէ՞ որ իւրաքանչիւր երկրում, վերջապէս, անպատճառ գոյութիւն ունեն ոյժի որևէ իրական յարաբերութիւններ:

Երբ Ֆրանսիայում, անցեալ դարու Ֆրանսիական յեղափոխութիւնից դեռ շատ առաջ, անսահման լեզիտիմական միապետութեան օրերում, Լուզովիկոս XVI թագաւորը 1776 թ. փետ. 3-ի հրովարտակով վերացրեց ճանապարհային յայտնի տուրքը, որով գիւղացիները պարտաւորուում էին առանց վարձատրութեան աշխատելու ճանապարհների վրայ՝ նրանց շինելու և նորոգելու, և դրա փոխարէն ճանապարհները շինելու ծախքերը ծածկելու համար տնօրինեց նոր տուրք, որ ընկնում էր անլականութեան հողերի վրայ ևս, — Ֆրանսիական աղնականների խորհրդարանն ընդդիմացաւ այդ կարգադրութեան, ասելով. «Le peuple de France est taillable et corvéable à volonté; c'est une partie de la constitution, que le roi ne peut pas chauger etc. (Ֆրանսիական ժողովրդին — հասարակ ժողովրդին — կարելի է

կամայաբար նորանոր տուրքերի ու ձրի աշխատութեան հնթարկել. այդ սահմանադրութեան մի մասն է, որ թագաւորը չի կարող փոխել):

Տեսնում էք, պարոններ, որ դեռ այն ժամանակներում էլ, ինչպէս այժմ, խօսում էին սահմանադրութեան մասին, այն էլ այնպիսի մի սահմանադրութեան, որ ինքը թագաւորը փոփոխել չէր կարող: Ծիշտ է, այն բանը, որին այստեղ սահմանադրութեան նշանակութիւն է տրուում — հասարակ դասը կամայաբար հարկատու դարձնելու և այլ տուրքերի ենթարկելու կարելիութիւնը — այն ժամանակ չէր գրւած առանձին թղթի վրայ, որտեղ արձանագրւած լինէին երկրի իրաւունքներն ու կառավարչական բոլոր գլխաւոր սկզբունքները. այդ պարզապէս միջնադարեան Ֆրանսիայում եղած ոյժի իրական յարաբերութիւնների արտայայտութիւնն էր: Միջին դարերում հասարակ ժողովուրդն այնքան անօր էր իրապէս, որ նրան կարելի էր հարկելով ու տուրքերով կամայաբար ծանրաբեռնել. ոյժի այդ իրական յարաբերութիւնների հետ միշտ էլ յարմարուում էին, ժողովրդին էլ միշտ ծանրաբեռնում էին: Գործերի այդ իրական ընթացքը տալիս էր՝ այսպէս կոչւած précédent-ներ (նախկին օրինակներ), որոնք այնքան մեծ դեր էին խաղում սահմանադրական հարցերում միջին դարերում, իսկ Անգլիայում դեռ մինչև հիմա էլ: Երբ իրապէս ժողովուրդն այդպէս ծանրաբեռնւած էր, այն ժամանակ

ստէպ արտայայտում էր | այն իրողութիւնը, թէ ժողովրդին կարելի է այդպէս ծանրաբեռնել. ուրիշ կերպ սակայն չէր էլ կարող լինել: Այդ իրողութիւնն էլ դառնում է կառավարչական-իրաւական սկզբունք, որի վրայ էլ մատվանիշ էին անում յետոյ ուրիշ համանման դէպքերում: Այլևայլ առանձին հանգամանքներ, որ արմատ ունէին ոյժի իրական յարաբերութիւնների մէջ, ոչ սակաւ անգամ ստանում էին առանձին արտայայտութիւն և արձանագրում: Այդպիսով ծագում էին զանազան franchises ազատութիւններ (հարկերից ազատելը), իրաւունքներ, արտօնութիւններ դասերի, արհեստների, քաղաքային կանոնադրութիւններ, և այլն:

Ի՞նչու այս իրողութիւնները, précédent-ները, կառավարչական-իրաւական սկզբունքները, հարկերից ազատելը (franchises), արտօնութիւններն ու կանոնադրութիւնները միասին կազմում էին երկրի սահմանադրութիւնը, և այս բոլորն իսկապէս ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւնների պարզ, միամիտ արտայայտութիւնը:

Հետևաբար, իսկական սահմանադրութիւն ունեցել են բոլոր երկիրներն. ու ամեն ժամանակ: Ուրեմն նորագոյն ժամանակին յատուկ է ոչ թէ իսկական, այլ զրաւոր սահմանադրութիւնները կամ թղթի կտորները. շատ կարևոր է, որ այդ ձեր աչքից չթողնէք:

Յիրաւի, նորագոյն ժամանակներում գրեթէ բոլոր տէրութիւններում մենք տեսնում ենք մի ձգտում՝ ձեռք բերել զրաւոր սահմանադրութիւն, որ մի առանձին մագաղաթի վրայ պէտք է բովանդակէ ու հաստատէ երկրի բոլոր վարչութիւններն ու կառավարչական սկզբունքները:

Ինչո՞ւմ է կայանում նորագոյն ժամանակների այդ բացառիկ ձգտման պատճառը:

Այս հարցն էլ շատ կարևոր հարց է, և միայն պատասխանելով նրան, կարելի է իմանալ, թէ ինչպէս պէտք է ձեռնարկել սահմանադրութեան կազմելուն, թէ ինչ պէտք է մտածել արդէն կազմած սահմանադրութիւնների մասին և ինչպէս վերաբերել դէպի նրանց. մի խօսքով՝ այդ պատասխանը միայն կարող է սովորեցնել ամբողջ սահմանադրութեան արեստն ու իմաստութիւնը:

Այսպէս՝ հարցնում եմ. ինչո՞ւմ է կայանում նորագոյն ժամանակներումս զրաւոր սահմանադրութիւն կազմելու բացառիկ ձգտման պատճառը:

Դէ՛հ, պարոններ, ինչո՞ւմ կարող է կայանալ դրա պատճառը:

Ակնյայտնի է՝ միայն նրանում, որ այն երկիրներում, որտեղ զրաւած են այդ ձգտումով, ոյժի իրական յարաբերութիւնների մէջ փոփոխութիւն է առաջացել: Եթէ որ տեղի չունենար այդ փոփոխութիւնը հասարակութեան ոյժի իրական յարաբերութիւնների

մէջ, եթէ որ յարաբերութիւնները մնային մի
ենոյնը, անհնարին ու աներևակայելի կը
լինէր, որ այդ հասարակութիւնը պէտք
զգար ձգտելու դէպի նոր պայմանադրու-
թիւն: Նա կը մնար իր հին պայմանադրու-
թեամբ. առ առաւելն՝ ինչ որ նա կարողանար
անել, այդ կը լինէր այն, որ նա մի թղթի
վրայ կը հաւաքէր ու կարձանագրէր իր ու-
նեցած սահմանադրութեան բոլոր ցրած մա-
սերը:

Բայց ի՞նչպէս է տեղի ունենում ոյժի
իրական յարաբերութիւնների մէջ փոփո-
խութիւն:

Երևակայեցէք միջնադարեան մի տէրու-
թիւն իր ցանցառ ազգաբնակչութեամբ,
ինչպէս այն ժամանակայ բոլոր տէրու-
թիւնները, իր թագաւորով ու իր ազնւա-
կանութեամբ, որին պատկանում են հողերի
մեծ մասը: Ազգաբնակչութեան թիւը քիչ
լինելով, նրա մի ամենամանշան մասը միայն
կարող է պարապել արդիւնաշահութեամբ
ու առևտրով. մեծամասնութիւնը դեռ պէտք
է պարապէ հողագործութեամբ ու հողա-
գործական անհրաժեշտ պէտքերի արդիւնա-
բերութեամբ: Որովհետև հողերի մեծ մասը
ազնւականութեան ձեռքումն են, բնակիչնե-
րի այդ մեծամասնութիւնն աշխատութիւն
է ունենում ազնւականների մօտ, դէպի ո-
րոնց գտնւում է զանազան յարաբերութիւն-
ների մէջ՝ իբրև վասսալ (հպատակ), ճորտ,
ժառանգաւոր Փերմէր, կայն: Այդ բոլոր յա-
րաբերութիւններն իսկապէս միևնոյն գրու-

թեան զանազան աստիճաններն են, այն է՝
ազնւականութիւնից կախած լինելը. այդ
կախումն ստիպում է ժողովրդին ծառայել
ազնւականութեանը վասսալ (հպատակ) ծա-
ռայութեամբ և պատերազմել նրա համար
հէնց նրա պատերազմներում: Իր հողից ըս-
տացած հողագործական արդիւնքների աւե-
լորդով ազնւականութիւնը պահում է իր
ամբողջում թիկնապահներ, ձիաւորներ, առ-
հասարակ զանազան զինւորներ: Ազնւակա-
նութեան այդ ոյժի դէմ թագաւորն իսկա-
պէս ոչինչ իրական ոյժ չունի, բացի այն
ազնւականների օգնութիւնից, որոնք յօժա-
րակամ—հարկադրել նրանց դժւար է—ար-
ձագանք կը տան նրա կոչման և մէկ էլ
թերևս միքանի սակաւաբնակ քաղաքների
դեռ չնչին ու յիշատակելու անարժան օգ-
նութիւնից:

Ի՞նչպէս կը լինի, ձեր կարծիքով, այդ-
պիսի ազնւականութեան սահմանադրութիւ-
նը:—Նա անհրաժեշտաբար կը լինի երկրի
իրական յարաբերութիւնների համաձայն:
Սահմանադրութիւնը կը լինի դասակար-
գային. ազնւականութիւնը կը լինի առաջին
ու ամեն կերպ իշխող դասակարգը: Սուանց
նրա համաձայնութեան թագաւորն անկարող
կը լինի մի կողմէ տուրք անգամ նշանա-
կել. նրա ղերքը դէպի ազնւականութիւնը
կը լինի ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ primus inter
pares—առաջինը՝ հաւասարների մէջ:

Եւ իսկապէս, պարոններ, այդպէս է եղել

Պրուսիայի և միւս շատ տէրութիւնների սահմանադրութիւնը միջին դարերում:

Բայց այժմ ենթադրենք, թէ բնակիչների թիւն աւելի ու աւելի բազմապատկուում է, արդիւնաբերութիւնն ու արւեստները ըսկսում են ծաղկել և դրանով տալիս են ապրելու անհրաժեշտ միջոցներն ու նպաստում բնակիչների նորանոր բազմանալուն, որոնք սկսում են լցնել քաղաքները: Կապիտալն ու դրամական հարստութիւնը սկսում են զարգանալ բուրժուազիայի և քաղաքային գիւղիների ձեռքում:—Ի՞նչ կը լինի այժմ:

Քաղաքային բնակիչների աճումը, որոնք կախում չունեն ազնւականութիւնից՝ սրա շահերը մինչև անգամ հակառակ լինելով առաջինների շահերին, շատ ձեռնտու է թագաւորին: Բնակիչների թւի աճումով աւելանում է նաև զէնք կրելու ընդունակների թիւը, որոնք կը լինեն թագաւորի տրամադրութեան տակ. քաղաքացիներն ու արդիւնաշահութիւնը, որ խիստ կերպով ֆլասուում են ազնւականների իրար դէմ ունեցած անվերջ միջադէպքերից, պէտք է ցանկանան քաղաքացիական հանգստութիւն, ապահովութիւն ու կանոնաւոր արդարադատութիւն՝ յանուն առևտրի ու արդիւնաբերութեան շահերի. այդ պատճառով նրանք ամենայն հաճութեամբ պահպանում են թագաւորին թէ՛ դրամով և թէ՛ մարդկանցով. նրանց արած դրամական օգնութեամբ թագաւորը, հէնց որ պէտք ունենայ, կարող

է այնպիսի զինուորական ոյժ հաւաքել, որ շատ աւելի գերազանց կը լինի ազնւականութեան ոյժից: Այդ ժամանակներից թագաւորներն արդէն կը սկսեն աւելի ու աւելի սահմանափակել ազնւականութեան իշխանութիւնը, իսկ նրանից պատերազմ մղելու իրաւունքը. նրանք կը կործանեն նրա ամրոցները, եթէ նա երկրի օրէնքներին հաւատարիմ չէ. վերջապէս ժամանակի ընթացքում արդիւնաշահութիւնն այնքան կը զարգացնէ հարստութիւնն ու երկրի բնակիչների թիւը, որ միջոց կը տայ թագաւորին կազմել մշտական զօրք. թագաւորն առաջ կը տանէ իր զօրազորներն ազնւականների ժողովի դէմ, ինչպէս մեծ կայսրը, և Ֆրիդրիխ Վիլհելմ I-ի հետևեալ խօսքերով՝ je stabilirai die Souveranetat wie einen rocher de bronze (կէս ֆրանսերէն, կէս գերմաներէն, որ նշանակում է՝ «ես կը հաստատեմ ինքնակալութիւնը իբրև ժայռ բրոնզից»),—կը զրկէ ազնւականութիւնը հարկ չվճարելու առանձնաշնորհումից և վերջ կը դնէ հարկեր նշանակելու նրա իրաւունքին:

Դուք տեսնում էք, որ այստեղ ոյժի իրական յարաբերութիւնների փոփոխութեամբ տեղի է ունենում նաև սահմանադրութեան փոփոխութիւն. ծագում է ինքնակալ անսահման միապետութիւնը:

Թագաւորը նոր սահմանադրութիւն գրելու կարիք չունի. միապետութիւնը չափազանց գործնական է այդպիսի բաներով զբաղւելու

համար: Իշխելու իրական միջոցը—մշտական գործը,—որ կազմում է այդ հասարակութեան իսկական սահմանադրութիւնը, թագաւորի ձեռքումն է, ժամանակի ընթացքում թագաւորն ու նրա կողմնակիցներն իրանք իսկ յայտնում են այդ՝ կոչելով երկրին «ղինւորական տէրութիւն»:

Ազնւականութիւնն այլևս միջոց չունի թագաւորի հետ մրցելու և վաղուց արդէն ըստիպւած է հրաժարել ինքնուրոյն զինուորական ոյժից: Նա մոռացել է իր նախկին ընդդիմադրութիւնը թագաւորին, մոռացել է, որ հաւասար է նրան, մեծ մասամբ տեղափոխել է իր ամբողջութիւնը թագաւորանիստ քաղաքը, ոտճիկ ու թոշակ է ստացել և ծառայել է միապետութեան փայլի ու նշանակութեան աւելի գորացման:

Բայց արդիւնաշահութիւնն ու արւեստները շարունակում են աւելի ու աւելի զարգանալ: սրանց ծագկելովը բնակիչներն աւելի ու աւելի են բազմանում:

Թւում է թէ այդ առաջադիմութիւնը կատարւում է, ինչպէս առաջ, յօգուտ թագաւորի, որ զրա շնորհիւ կարող է անդադար մեծացնել իր գործը և այդպիսով հասնում է վերջապէս համաշխարհային նշանակութեան:

Բայց քաղաքացիական հասարակութեան զարգացումը հասնում է այնքան ահագին, հսկայական ծաւալի, որ թագաւորը գորքի միջոցով անգամ չի կարողանում քաղաքա-

ցիների ոյժի այդ աճման հետ հաւասարապէս առաջադիմել:

Ասածս պարզելու համար, պարոններ, ահա ձեզ միքանի թւեր.

1657 թ. Բեռլինն ունէր 20,000 բնակիչ, համարեա միևնոյն ժամանակ, մեծ կայսրի մահւան ժամանակներում, գորքի թիւը հասնում էր 24—30,000 հոգու:

1803 թ. Բեռլինում կար արդէն 153,070 բնակիչ:

1819 թ., 16 տարի վերջ, Բեռլինն ունէր 192,646 բնակիչ:

Նոյն թւին գորքի քանակութիւնը հասնում էր 137,639 հ.: Այն ժամանակ, ինչպէս յայտնի է ձեզ, 1814 թ.-ի սեպտեմբերի օրէնքի ուժով, օրէնք, որ այժմ ուզում են խլել մեզնից, լանդվէրը (ժողովրդային գորք, միլիցիա) գորքի մէջ չէր հաշւում:

Դուք տեսնում էք, որ այդ ժամանակ գորքի թիւը 4 անգամ աւելի մեծ էր, քան մեծ կայսրի ժամանակ:

Բայց միևնոյն ժամանակամիջոցում Բեռլինի բնակիչների թիւն աւելացել էր 9 անգամ:

Սակայն այդտեղից սկսում է աւելի արտասովոր զարգացումն:

1846 թ. Բեռլինի բնակիչների թիւը—թւերը քաղել եմ ես պաշտօնական աղբիւրներից—հասաւ 389,308-ի, համարեա մինչև 400,000-ի. ուրեմն 1819 թ. մինչև 1846 թ-ը

կրկնապատկուում է. բայց այժմ, ինչպէս գիտէք, հասնում է 550,000 հոգու:

Իսկ զօրաբանակի թիւը 1846 թ.-ին հասնում էր միայն 138,8105-ի: Հետևաբար, սկսած 1819 թ. նա համարեա չի առաջացել և մի քայլ իսկ մասնակից չի եղել քաղաքացիութեան ահագին զարգացման:

Այդպիսի հսկայական առաջադիմութիւն անելով, քաղաքացիները սկսում են հասկանալ, որ իրանք քաղաքական ինքնուրոյն ոյժ են ներկայացնում: Ազգաբնակչութեան զարգացման հետ ձեռք ձեռքի տւած զարգանում է առաւել ևս հասարակական հարստութիւնը. նոյնպէս խիստ զարգանում են գիտութիւններն ու հասարակական գիտակցութեան ընդհ. կրթութիւնը. գիտակցութիւն՝ որ, ինչպէս/տեսանք, նոյնպէս սահմանադրութեան մասն է կազմում: Քաղաքացիները սկսում են այսպէս խօսել.—«մենք չենք ուզում այլևս սեփական կամքից զուրկ՝ ուրիշի կամքով կառավարւող մի հասարակ ամբոխ լինել. մենք ուզում ենք ինքներս իշխել և թագաւորը պէտք է կառավարէ մեզ և հսկէ մեր գործերին միայն այնպէս, ինչպէս մենք ենք ուզում»:

Կարճ ասելով՝ պարոններ, երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններն էլի փոփոխել են: Ուրիշ խօսքով՝ հասարակութեան մէջ հասել է 1848-ի մարտի 18-ը (յեղափոխութիւնը):

Այդպիսով այստեղ իրագործւեց այն բանը,

որ մեր հետազօտութեան սկզբում մենք ընդունել էինք իբրև անիրագործելի մի օրինակ: Մենք ենթադրել էինք, թէ հրդեհի պատճառով ժողովուրդը զրկուում է իր բոլոր օրէնքներից: Իսկապէս նրանք ոչնչացան ոչ թէ հրդեհից, այլ մըրիկից:

„Das Volk stand auf,
Der Sturm brach los.“

«Ժողովուրդը բարձրացաւ, մըրիկը պայթեց»:

Յաղթական յեղափոխութիւնից յետոյ անհատական իրաւունքը հասարակութեան մէջ միենոյնն է մնում, բայց հասարակաց իրաւունքի բոլոր օրէնքները կամ վերացան և կամ պահպանեցին միայն ժամանակաւոր նշանակութիւն. հարկաւոր է նորերը կազմել:

Այդպիսով առաջանում է նոր զրաւոր սահմանադրութիւն շինելու անհրաժեշտութիւնը, և ահա թագաւորն ինքը Բեռլինում ազգային ժողով է հրաւիրում. որպէսզի տնօրինւի ինչպէս առաջ ասում էին, նոր զրաւոր սահմանադրութիւն, կամ թէ՛ ինչպէս ասում էին յետոյ, որպէսզի նրա հետ համաձայնութիւն կայանայ զրա նկատմամբ:

Այժմ հարց է ծագում. ի՞նչ պայմաններ են հարկաւոր, որպէսզի զրաւոր սահմանադրութիւնը լինի լաւ ու հաստատուն:

Մեր ամբողջ հետազօտութիւնից պարզ երևում է, պարոններ, որ զրա համար անհրաժեշտ է մի պայման, այն է՝ որ զրաւոր սահմանադրութիւնը համապատասխանէ խ-

կականին, այսինքն երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններին: Հէնց որ գրաւոր սահմանադրութիւնը չի համապատասխանում իսկականին, նրանց մէջ առաջանում է ընդհարում, որ ոչնչով չի կարելի նախագգուշացնել. և այդ ընդհարման միջոցին գրաւոր սահմանադրութիւնը, այդ թղթի կտորը, անխուսափելի կերպով յաղթւում է իրական սահմանադրութեամբ, երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններով:

Ուրեմն ի՞նչ էր հարկաւոր անել: Ամենից առաջ հարկաւոր էր կազմել ոչ թէ գրաւոր, այլ իսկական սահմանադրութիւն, այսինքն փոփոխել երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւնները յօգուտ քաղաքացիներին:

Ճշմարիտ է, մարտի 18-ը ցոյց տրւաւ որ ժողովրդի ոյժն այժմ էլ արդէն բարձր է զօրքի ոյժից: Երկար, արիւնահեղ կռիւց յետոյ զօրքը ստիպւած էր նահանջել:

Բայց ես արդէն ցոյց տւի ձեզ այն ահագին զանազանութիւնը, որ կայ ազգի և զօրքի ոյժերի մէջ. այն զանազանութիւնը, որի շնորհիւ զօրքի ոյժը, թէև աւելի փոքրիկ, ժամանակի ընթացքում հանդիսանում էր իբրև աւելի իրական, քան ժողովրդի համեմատաբար աւելի մեծ ոյժը:

Այդ զանազանութիւնը, դուք յիշում էք, կայանում է նրանում, որ ազգի ոյժը կազմակերպւած չէ, իսկ զօրքինը կազմակերպւած է՝ ամեն օր պատրաստ վերսկսել կռիւր:

և այդ պատճառով էլ ժամանակի ընթացքում պէտք է տանէ յաղթութիւնն ազգի աւելի մեծ, բայց չկազմակերպւած ոյժի դէմ, մի ոյժ՝ որ համերաշխ կերպով ընդհուպ խմբւում է միայն չափազանց յուզման հազւագիւտ բուլէներում:

Հետևաբար, որպէսզի մարտի 18-ի տարած յաղթութիւնը ժողովրդի համար անպատճառ անպտուղ չմնար, հարկաւոր էր օգտւել այդ բուլէյով զօրքի ոյժն այնպէս վերակազմակերպելու համար, որ նա այլևս չկարողանար ծառայել թագաւորին իբրև միջոց ազգի դէմ:

Հարկաւոր էր, օրինակ՝ զինւորական ծառայութեան ժամանակամիջոցը սահմանափակել մինչև 6 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցը՝ զինւորական մեծ հեղինակութիւն ունեցող անձերի կարծիքով համարւում է լիովին բաւական զինւորին կատարեալ զինւորական կրթութիւն տալու համար, իսկ միւս կողմից չափազանց կարճ է նրա ընթացքում զինւորի մէջ առանձին դասակարգային ոգի մտցնելու համար. նա այնքան կարճ է, որ պահանջում է զօրքի շարունակ նորոգումն ժողովրդից վերցրած նորանոր ոյժերով և այդպիսով թագաւորի զօրքից նրան դարձնում է ժողովրդային զօրք:

Յետոյ՝ հարկաւոր էր տնօրինել, որ բոլոր ստորաստիճան սպաները, գոնէ մինչև համարակալը (մայոր, major), ոչ թէ վերևից

Handwritten notes in Armenian:
 Գրքի մասին վերադառնալու համար
 չի խոսում. վերջ հարկաւոր էր...

նշանակւէին, այլ ընտրւէին հէնց իրանց՝
զօրքերի կողմից, որ սպաների պաշտօ-
նով ժողովրդին հակառակ ոգով մարդիկ
չնշանակւէին, որոնք այնքան նպաստում
են զօրքը թագաւորի ձեռքին կոյր գործիք
դարձնելուն:

Հարկաւոր էր նոյնպէս տնօրինել, որ զին-
ւորական ծառայողները գործած բոլոր յան-
ցանքները,—բացի այն յանցանքներից, ո-
րոնք զուտ զինւորական են,—ենթարկւէին
սովորական քաղաքային դատաստանին. այդ
բանը զօրքին կը սովորեցնէր իրան համարել
ժողովրդի դասին պատկանող և ոչ թէ մի ա-
ռանձին դասակարգ: Յետոյ հարկաւոր էր
բոլոր թնդանօթները, որոնք պէտք է որ ծա-
ռայեն միայն երկրի պաշտպանութեան,—
բացի միքանի հատից, որ հարկաւոր են
զինւորական վարժութիւնների համար,—
տալ ժողովրդի կողմից ընտրւած քաղաքայ-
ին իշխանութիւնների ձեռքը: Թնդանօթ-
ների մի մասը հարկաւոր էր սահմանել քա-
ղաքացիական բանակից միքանի ազգային
թնդանօթաձիգ զնդեր կազմելու համար, որ-
պէսզի այդպիսով ժողովրդին տրւէր թըն-
դանօթներ ևս, սահմանադրութեան այդ այն-
քան կարևոր մասը:

Այս բոլորից ոչ մէկը չարւեց 1848-ի վար-
նանն ու ամառը, և զբանից յետոյ արդեօք կա-
րելի է զարմանալ, պարոններ, որ նոյն-
բերին՝ մարտի յեղափոխութիւնն արգէն
քնացրած ու անպտուղ էր Ֆրացի: Ի հարկէ,
չի կարելի, և ընտրական (յետադիմութիւնը)

եղաւ անհրաժեշտ հետեանքն այն բանի, որ
ոյժի իրակէն յարաբերութիւններում չէր
արւած ոչ մի փոփոխութիւն:

Թագաւորներին, պարոններ, անհամե-
մատ աւելի լաւ են ծառայում, քան ձեզ:
Թագաւորների ծառաները հասարակ պոռո-
տախօսներ չեն, ինչպէս շատ անգամ լինում
են ժողովրդի ծառաները: Նրանք գործնա-
կան մարդիկ են, որ բնազդումով հասկա-
նում են, թէ բանն ինչու մն է, Պ. Ֆօն-Մօն-
տէյֆէլը վատ հոետոր էր, բայց նա գործ-
նական մարդ էր: 1848 թ. նոյեմբերին ցըր-
ւելով ազգային ժողովը և թնդանօթները
փողոց հանելով, ամենից առաջ ի՞նչ արաւ
նա: Սկսեց արդեօք յետադիմական մի սահ-
մանադրութիւն մրոտել: Օ՛, ինչպէս չէ: Նա
շատ լաւ գիտէր, որ միշտ ժամանակ կու-
նենայ այդ անելու: 1848 թ.-ի դեկտեմբե-
րին մինչև անգամ նա ինքը տաւ ձեզ մի
զրաւոր սահմանադրութիւն՝ բաւական ազա-
տամիտ: Բայց նոյեմբերին ինչո՞վ սկսեց
նա: Ի՞նչ եղաւ նրա առաջին գործը: Օ՛,
դուք, ի հարկէ, յիշում էք. նա սկսեց նրա-
նով, որ քաղաքացիներից խլեց զէնքերը:
Տեսնում էք, պարոններ, որ յաղթողի առա-
ջին գործը պէտք է լինի խլել յաղթւածի
զէնքերը, եթէ նա չէ ուզում՝ որ կօխն ա-
մեն-մի ըրպէ վերսկսի:

Մեր հետազօտութիւնը, պարոններ, ըս-
կզքնեղում խիստ դանդաղ էր, որովհետև
ամենից առաջ մենք որոնում էինք դեռ
սահմանադրութեան հասկացողութիւնը: Շատ

կարելի է, որ շատերին նա չափազանց դանդաղ թւաց: Բայց դրա տեղ, ինչպէս տեսաք, հէնց որ գտանք այդ հասկացողութիւնը, մեր առաջ մէկը միւսի հետեից բացւեցան շրջուցիչ հետադուրսութիւններ. և հիմա մենք այդ առարկան շատ աւելի լաւ պարզորոշ ու խոր կերպով գիտենք, քան ուրիշները. բաւական չէ այդ. մենք այնպիսի եզրակացութիւնների եկանք, որոնք մեծ մասամբ հակառակ են այն հասկացողութիւններին, որ միւսնոյն առարկայի մասին տիրում են հասարակութեան կարծիքում:

Համառօտ կերպով քննենք այդ տեսակ միջանի եզրակացութիւններ ևս:

Նա ցոյց տւի թէ ինչպէս 1848-ին ոչ մի անհրաժեշտ միջոց ձեռք չառնեց երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւնները փոփոխելու և զօրքը թագաւորի կողմնակից լինելուց ժողովրդային զօրք դարձնելու համար:

Սակայն մի առաջարկութիւն արւեց, որ թեքում էր դէպի այդ նպատակը և յայտնում էր առաջին քայլն այդ ուղիով: Շտէյնի արած առաջարկութիւնն էր ստիպել մինիստրութեան (նախարարութեան) զօրքի նկատմամբ հրատարակել հըրահանգ, որի նպատակը լինէր հարկադրել հեռացնել նրա միջից բոլոր յետադիմական սպաններին:

Բայց յիշում էք, պարոններ, որ հազիւ Բեռլինի ազգային ժողովն ընդունել էր այդ առաջարկութիւնը, երբ բուրժուազիան ու

երկրի կէսը սկսան պոռալ. «Ազգային ժողովը պէտք է սահամանադրութիւն կազմէ և ոչ թէ մինիստրութեան վերաբերութեամբ կեղտոտութիւններ քննելու հետեից ընկնի. պէտք չէ ժամանակ կորցնել այլևայլ «դէ, հա, դէ» անելու. պէտք չէ խառնել գործադիր իշխանութեան գործերում: Սահամանադրութիւն կազմեցէք. այդ է միայն ձեր աշխիւքը», գոռում էին նրանք խելքը կորցրածի պէս:

Ինչպէս տեսնում էք, պարոններ, այդպէս խօսող ամբողջ բուրժուազիան, երկրի ամբողջ կէսը ոչ մի գաղափար չի ունեցել սահամանադրութեան էութեան մասին:

Գրաւոր սահամանադրութեան յօրինելն ամենաանկարևոր գործն էր. հարկը եղած ժամանակ 3 օրւայ մէջ կարելի էր այդ անել. դրա վրայ հարկաւոր էր մտածել միայն ամենից յետոյ. ժամանակից առաջ պատրաստուած լինելով, նա ամենաանօգուտ գործ էր:

Կերպարանափոխել ոյժի իրական յարաբերութիւնները երկրում, միշամտել գործադիր իշխանութեան գործերում, այնպէս միջամտել, այնպէս իրական կերպով կերպարանափոխել նրան՝ այդ իշխանութեան, որ նա այլևս երբէք չկարողանար ժողովրդի կամքի հակառակ վարել—անա թէ ինչումն էր գործը, անա թէ ինչ էր հարկաւոր անել, որպէսզի գրաւոր սահամանադրութիւնը հաստատուն լինէր: Որովհե-

տև ազգային ժողովը շատ շուտ ձեռնարկեց գրաւոր սահմանադրութիւն կազմելուն, այդ պատճառով էլ նրան ժամանակ անգամ չտւին իր գործն աւարտելու, և նրան վնասեցին, քէնցին գործադիր ժողովի ոյժի չփշրած գործիքները (զէնքերի) օգնութեամբ:

Երկրորդ եզրակացութիւն: Ենթադրենք, թէ ազգային ժողովը չքէին և նրան յաջողէր կազմել ու տնօրինել սահմանադրութիւնը:

Արդեօք այդ շատ թէ քիչ էական կերպով կը փոխէր գործերի ընթացքը:

Ամենևին, պարոններ, և դրան հաստատութիւն ներկայացնում են նոյնիսկ իրողութիւնները: Թէև ազգային ժողովը քէեց, բայց թագաւորը, նոյնիսկ նրա թողած թըղթերի համեմատ, ինքը կազմեց և 1848 թ. դեկ. 5-ին հրատարակեց մի սահմանադրութիւն, որ իր գլխաւոր կէտերում միևնոյնն էր, ինչ մենք կարող էինք սպասել ազգային ժողովից: Ոչ ոք չստիպեց թագաւորին այդ տեսակ մի սահմանադրութիւն տալու այլ նա ինքն իր բարի կամքով հրատարակեց այն յաղթութիւնը տանելուց յետոյ:

Թուում է, թէ իբր հէնց այդ պատճառով աւելի ևս կարելի է յուսալ, որ նա հաստատուն լինի:

Ո՛չ, պարոններ, անկարելի է, եթէ ձեր այդում մի խնձորենի ունենաք և վրան գըբէք. «այս ծառը թղենի է», խնձորենին

թղենի կը դառնայ: Ոչ՛, և թէկուզ ձեր բուրբ անեցիները, ամբողջ թաղի ժողովուրդը հաւաքէին և բարձրաձայն ու հանդիսաւոր կերպով երգէին, թէ դա թղենի է,—ծառը կը մնար միևնոյնը, ինչ որ էր, և յաջորդ տարին այդ կապացուցէր, երբ ծառի վրայ կը բուսնէին խնձորներ և ո՛չ թէ թուղ:

Նոյնը և սահմանադրութեան վերաբերմամբ: Միևնոյն է, թէ ինչ գրւի թղթի կրտորի վրայ, քանի որ գրւածը հակասում է իրերի իսկական դրութեան, ոյժի իրական յարաբերութիւններին:

Թագաւորն իր բարի կամքով 1848 թ.ի դեկ. 5-ին թղթի կտորի վրայ շատ զիջողութիւններ արւաւ, որոնք բոլորն էլ հակասում էին իրական սահմանադրութեան, ոյժի իրական յարաբերութիւններին. ոյժի՛ որ բոլորովին չթուլացած՝ պահած էր իր ձեռքում: Այդ պատճառով իրական սահմանադրութիւնը պէտք է քայլ առ քայլ դուրս ցայտէր գրաւոր սահմանադրութեան տակից նոյնպիսի անհրաժեշտութեամբ, ինչպէս ձգողական օրէնքի հետեանքները:

Այսպէս՝ թէև 1848 թ.ի դեկ. 5-ի սահմանադրութիւնն ընդունեց վերաքննիչ ժողովի կողմից, բայց թագաւորն ինքն ստիպւած էր մտցնել նրա մէջ առաջին փոփոխութիւնը—շնորհել 1849 թ.ի երեքդասեան ընտրողական օրէնքը: Այդ օրէնքի զօրութեամբ առաջացած պատգամաւ. ժողովների

օգնութեամբ արեցին ուրիշ ամենատալան փոփոխութիւններ, մինչև որ 1850 թւին թագաւորն ընդունեց ու երգեց հաստատութիւն նրան. իսկ հէնց որ ընդունեց ու երգեց՝ այդ րոպէից արդէն սկսեցին իսկական կրկնածեւութիւններ: 1850 թւից սկսած տարի չի անցի, որ սահմանադրութիւնը փոփոխութեան չենթարկէր: Հարիւրաւոր ճակատամարտերի բովից անցած դրօշակն աւելի քիչ է կըտրուած ու ծակծկած, քան մեր սահմանադրութիւնը:

Երբորդ եզրակացութիւն. Ձեզ յայտնի է, պարոններ, որ մեր քաղաքում գոյութիւն ունի մի կուսակցութիւն, որի օրգանն է «Փողովրդային լրագիրը». մի կուսակցութիւն՝ որ տենդային դողով բռնել է այդ դրօշակի պատառածքից, այդ այլակերպւած սահմանադրութիւնից, և դրա համար էլ ինքն իրան անւանում է «սահմանադրութեան անփոփոխ կողմնակից»—և որ իբրև նշանաբան՝ իրան համար ընտրել է այս ճիշդ. «Փողէք մնայ սահմանադրութիւնը, Աստուծոյ սիրոյն... սահմանադրութիւն... օգնեցէք, կորաւ, կորանք»:

Ամեն անգամ, երբ պատահում էք մի կուսակցութեան, —միևնոյն է թէ երբ, կամ որտեղ, նա՛ իբրև պատերազմական ազդակ, արձակում է տենդային ճիշդ՝ «պի՛նդ բռնել սահմանադրութիւնից», ի՞նչ եզրակացութեան էք հասնում այդ երևոյթից, պարոններ: Խօսքս ձեր ցանկութիւնների կամ դիտում-

ների մասին չէ, այլ ձեր մտքի. ի՞նչ կեզրակացնէք երևոյթից:

Ձլինելով մարգարէներ, բայց տեսնելով այդ՝ դուք կարող էք կատարեալ համոզումով ասել՝ այս սահմանադրութեան վերջին րոպէն հասել է. նա արդէն ողջ մէկ է, ինչպէս դիակ. միքանի տարի և՛ և նա գոյութիւն չի ունենար:

Պատճառները պարզ են: Երբ գրաւոր սահմանադրութիւնը համապատասխանում է երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւններին, այդ տեսակ ողբեր երբէք չեն արձակւում. այդպիսի սահմանադրութեան դէմ ոչ ոք չի համարձակւել խօսել և ամենքն էլ կը վախենան նրան դիպչել: Ո՛չ ոքի մտքով չի անցնիլ կուր մէջ ընկնել նրա հետ. իսկ եթէ մէկի մտքով անցնէր այդ, վատ կը լինէր նրա հալը: Այնտեղ, ուր գրաւոր սահմանադրութիւնը համապատասխանում է ոյժի իրական յարաբերութիւններին, այնտեղ անկարելի է այդպիսի մի երևոյթ, որ այս կամ այն կուսակցութիւնն ընտրէ իբրև մի պատերազմական ազդակ. «պի՛նդ բռնել սահմանադրութիւնից»: Որտեղ այդ ճիշն արձակւում է, այդ արդէն անտարակուսելի ու հաստատ նշան է, որ այդ երկրի միջ է. ուրիշ խօսքով այդ ապացուցանում է, որ դրաւոր սահմանադրութեան մէջ կայ մի բան, որ հակասում է իրական սահմանադրութեան, ոյժի իրական յարաբերութիւններին: Իսկ երբ մի տեղ գոյութիւն ունի այդպիսի հակա-

սութիւն, այնտեղ զբաւոր սահմանադրութիւնն անխուսափելի կերպով կորած է, և ոչ մի Աստուած, ոչ մի ճիշ ու ողբ նրան ազատել չի կարող:

Նա կարող է փոխել ղէպի երկու բոլորովին միմեանց հակառակ կողմեր՝ ղէպի աջ, կամ ղէպի ձախ, բայց կենդանի մնալ չի կարող: Ամեն-մի ողջմիտ մարդու համար ապացոյց են արդէն՝ նրան պահպանելու համար արձակած ճիշերը: Նա կարող է փոխել ղէպի աջ, երբ փոփոխութեան կը նախաձեռնէ կառավարութիւնը՝ զբաւոր սահմանադրութիւնը համապատասխան դարձնելու համար հասարակութեան կազմակերպւած ոյժի իրական պայմաններին: Եւ կամ առաջ կը գայ հասարակութեան անկազմակերպւած ոյժը և նորից կը հաստատէ իր գերազանց լինելը կազմակերպւած ոյժի նկատմամբ: Այդ ղէպքում սահմանադրութիւնը կը փոփոխուի ու կը ծուր ղէպի ձախ, ինչպէս առաջին ղէպքում—ղէպի աջ: Բայց յամենայն ղէպս նա կորած է:

Եթէ դուք ոչ միայն կը յիշէք, այլև խորին մտածութեան առարկայ կը դարձնէք այս ճառը, որ ես պատիւ ունեցայ խօսելու ձեր առաջ, պարոններ, այն ժամանակ դուք կը հասնէք այն բոլոր եզրակացութիւններին, որոնք առաջանում են նրանից, այն ժամանակ դուք ձեռք կը բերէք սահմանադրական բոլոր արեւստն ու իմաստութիւնը: Սահմանադրական խնդիրներն ամենի առաջ

ոյժի խնդիրներ են եւ ոչ իրաւունքի: Երկրի իրական սահմանադրութիւնը կայանում է միայն երկրում գոյութիւն ունեցող ոյժի իրական յարաբերութիւնների մէջ: Գրաւոր սահմանադրութիւններն այն ժամանակ միայն նշանակութիւն ունեն ու հաստատուն են, երբ նրանք ներկայացնում են հասարակութեան ոյժի իրական յարաբերութիւնների ճիշտ արտայայտութիւնը. սկզբունքներ՝ որ ձեզ հարկաւոր է լաւ իմանալ: Այսօր ես բացատրեցի ձեզ այդ սկզբունքները միայն դիմադրական ոյժի տեսակէտից, որովհետեւ նախ ժամանակի սղութիւնը թոյլ չէր տալիս միւս կողմերից էլ քննել. երկրորդ՝ զօրքն է կազմակերպւած ոյժերից ամենավճռականն ու ամենակարևորը:

Բայց դուք հասկանում էք, ի հարկէ, որ միեւնոյնը վերաբերում է նաև արդարադատութեան ծառայողներին, վարչական պաշտօնեաներին, և այլն... այդ բոլորը նայապէս կազմում են հասարակական ոյժի կազմակերպւած միջոցները: Չմոռանաք, պարոններ, այս ճառը՝ որպէսզի, եթէ երբևէ ղէպք պատահի՝ որ կրկին ինքներդ միջոց ունենաք կազմելու ձեր սահմանադրութիւնը, իմանաք՝ թէ ինչ է հարկաւոր անել, իմանաք՝ որ գործը ոչ թէ թուղթ մը բրտելու, այլ ոյժի իրական յարաբերութիւնները փոփոխելու մէջն է:

Իսկ առայժմ ընթացիկ կեանքի համար դուք ինքներդ՝ առանց իմ մատնացուցութեան էլ կը հասկանաք իմ այս ճառից, թէ

ներկայումս ինչ պահանջներից է առաջանում գինւորական նոր րէֆորմների (բարենորոգումներ) առաջարկութիւնը, որ անում է կառավարութիւնը՝ պահանջելով աւելացնել զօրքի թիւը: Այժմ ինքներդ կարող էք մատնացոյց անել այդ ձեռնարկութիւնների գաղտնի աղբիւրը:

Պարոններ, միապետութեան ծառայողները գործնական մարդիկ են և ոչ թէ պոռոտախօսներ. և այդ տեսակ գործնական ծառայողներ պէտք է ցանկալ, որ ունենաք նաև դուք:

ԳՐԱԳՆԱԿԱՆ «ՊԱՅ-ԲԱՐ»-Ի

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. «Ո՞րն է իսկական ներկայացուցչութիւնը». կազմեց Յ. Ս. (սպառուած) . . . 2 1/2 կտա»
2. «Ընարութեան օրը Գերմանիայում». Տ. Բօզզանովիչի թարգ. Ա. Պայազաա 5 »
3. «Ի՞նչ են սովորեցնում Սօց.-Դեմօկրատները». Մ. Մինին թարգ. Ֆ. Վ. . . 5 »
4. «Ո՞րն է իսկական ներկայացուցչութիւնը». կազմեց Յ. Ս. (Բ. տպ.) . . . 2 »
5. «Սահմանադրութեան էութեան մասին». Ֆ. Լաստալի. թարգմանութիւն . . . 10 »

ՇՈՒՑՈՎ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍԵՆ

6. Գ. ԼՄՖԱՐԳԻ Իրաւունք ծուլանալու:
7. Ն. ԼԵՆԻՆ Գիւղի կարիքը:

«Ազգային գրադարան

NL0219138

34 514